

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət əlaqələrinin
formalaşması xüsusiyyətləri və onların inkişaf etdirilməsi istiqamətləri”
mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Azəri Nəzər Azər oğlu

BAKİ – 2019

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d.,dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu

“ _____ ” _____ 2019-cu il

**“Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət əlaqələrinin
formalaşması xüsusiyyətləri və onların inkişaf etdirilməsi
istiqamətləri” mövzusunda
MAGİSTR DİSSERTASİYASI**

İxtisasın şifri və adı: 060411 – Kommersiya

İxtisaslaşma: Kommersiya fəaliyyəti

Qrup:900

Magistrant

Azəri Nəzər Azər oğlu

Elmi rəhbər

i.e.n.,dos. Səmədova Mehriban Tofiq qızı

Proqram rəhbəri

(elmi dərəcəsi və elmi adı S.A.A)

i.ü.f.d. Nəcəfova Kəmalə Akif qızı

Kafedra müdiri

(elmi dərəcəsi və elmi adı S.A.A)

i.e.d., professor Kəlbiyev Yaşar Atakişi oğlu

BAKİ – 2019

“Features of formation of foreign trade relations of the Republic of Azerbaijan and directions of their development”

SUMMARY

The actuality of the research: The urgency of the issue is first of all related to the seriousness of the foreign trade relations of our country and its development trends, which are a problematic problem, yet have not yet been seriously developed.

The purpose and tasks of dissertation work: The aim of the dissertation is to study, evaluate and identify the strengths and weaknesses of the current state of the foreign trade relations of the Republic of Azerbaijan.

The used research methods: Considering that the main purpose of the "theory" of the economy or of any other field of science is to explain the causes of the subject matter of this science and to reveal the cause-and-effect relationship between events, the main purpose of foreign trade theories explaining the causes of commodity and service purchases and sales.

Information base of dissertation work: The data base of the research is data of the State Statistical Committee and other economic research centers, as well as scientific and theoretical sources published on these and similar topics.

Restrictions of dissertation work: The master's dissertation is in the process of development, in particular, that the statistical data reflecting the last few years of Azerbaijan's foreign trade relations and not cover all areas.

The results of scientific research: The main results are following;

1. Scientific-theoretical mastering is the first guarantee of effective implementation of works and activities in practice.

2. Complex mastering of theoretical knowledge is very important for modernization, development and expansion of foreign trade relations, as well as in all spheres.

3. The strongest position of Azerbaijan in the international economic relations system and international trade sphere, which has the fastest progress among the developing countries, goes through its further improvement in foreign trade relations in the broad sense.

The concept of broad sense covers the approach from the trade procedure to the customs regulation policy and the tariffs, and the provision of their supremacy here.

The practical importance of the dissertation work: The scientifically-practical significance of the dissertation work and its results can be determined by the fact that this master's thesis is theoretical source of theories and concepts reflecting the history of development of foreign trade and foreign trade relations, and will help to see modern Azerbaijan's problems in this area.

Keywords: foreign, trade, relations, tendencies, international, network.

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
ADSK	Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi
Azpromo	Azərbaycanda İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi Fondu
Mln.	Milyon
Mlrd.	Milyard
XTF	Xarici Ticarət Fəaliyyəti
ÜTT	Ümumdünya Ticarət Təşkilatı
YCK	Yeni Coğrafi Kəşflər
DKeP	Daha çox Kömək etmək Prinsipi
ƏBT	Əmtəələrin Beynəlxalq Ticarəti
ÜDM	Ümum Daxili Məhsul

MÜNDƏRİCAT

	GİRİŞ.....	7
I FƏSİL:	Xarici ticarət əlaqələrinin nəzəri-metodoloji məsələləri.....	12
1.1.	Xarici ticarət əlaqələrinin konseptual əsasları.....	12
1.2.	Xarici ticarət əlaqələrinin təşəkkülünün əsas prinsipləri.....	23
1.3.	Dünya təsərrüfat sistemi və xarici ticarət əlaqələrinin müasir inkişaf meylləri.....	35
II FƏSİL:	Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasının xarici ticarətəlaqələrinin formalaşması, inkişaf xüsusiyyətləri və onların tənzimlənməsi meylləri.....	44
2.1.	Xarici ticarət əlaqələrinin mövcud vəziyyəti, onun formalaşması və inkişaf meylləri.....	44
2.2	Xarici ticarət əlaqələrinin tənzimlənməsi sisteminin əsas xüsusiyyətləri.....	53
III FƏSİL:	Xarici ticarət əlaqələrinin səmərəliliyinin kompleks qiymətləndirilməsi və təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri.....	64
3.1.	Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət əlaqələrinin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri.....	64
3.2	Xarici ticarət əlaqələrinin səmərəliliyinin kompleks qiymətləndirilməsi metodlarının işlənməsi.....	74
	NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	81
	İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....	83

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Mövzunun aktuallığı ilk əvvəl onunla əlaqədaredir ki, ölkəmizin xarici Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət əlaqələrinin formalaşması xüsusiyyətləri və onların inkişaf istiqamətləri nəzəri problem olaraq, ciddi şəkildə hələ də yetərincə dərinlən işlənməmişdir. Məhz bu səbəbdən də mövzunun işlənməsi aktuallıq kəsb edir.

Digər bir tərəfdən qloballaşan dünya iqtisadiyatı bilavasitə xalqların və dövlətlərin xarici ticarət əlaqələrinin genişlənməsi ilə özünün ümumdünya xüsusiyyətini dahada genişləndirir. Beynəlxalq bazarda gedən rəqabət xarici ticarət əlaqələrinin artması və intensivləşməsi hesabına daha da güclənməkdədir. Bu onunla əlqədardır ki, ayrı-ayrı ölkələrin yeni növ məhsulları satış üçün təkəcə daxilibazarları deyil, həm də xarici bazarları da hədəf marketinq arenası kimi nəzərdə tutur.

Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət əlaqələrinin inkişaf istiqamətlərinin formalaşmasında dəyişən ixracat şərtləri və əmtələri mühüm rol oynadığından, beynəlxalq bazarda rəqabətqabiliyyətlilik dərəcəsi onların keyfiyyət xüsusiyyətlərindən asılı olur. Bu asılılıq xarici ticarət əlaqələrinin hər bir dövrə müvafiq araşdırılmasını və prioritet istiqamətlərin müəyyənləşdirilməsini tələb etdiyindən mövzu aktuallıq kəsb edir. Prinsip etibarilə bu mövzuya müxtəlif dövrlərdə müraciət edilsə də demək olar ki texnoloji və innovativ inkişafın nəticəsi olaraq dəyişən əmtəə və tələbat növləri yeni beynəlxalq bazarların meydana çıxmasına səbəb olur ki, bu da özünəməxsus göstəriciləri olan yeni növ yanaşma və təhlil tələb edən elmi-nəzəri araşdırma tələb edir. Bu da mövzunun aktuallığını dövrün tələblərinə uyğun artırır. Azərbaycanın son 28 illik müstəqillik tarixində qurduğu xarici ticarət əlaqələri müstəqil bir dövlin xarici ticarət əlaqəsi olduğundan və xüsusilə gərgin beynəlxalq münasibətlər çərçivəsində formalaşmış inkişaf etdiyinə görə, əsas istiqamətləri, zəruri meylləri və təbii tendensiyaalrı strateji məhsul kimi neftin əsas

ixrac predmeti olması və dövlət büdcəmizin məhz neft satışından formalaşmasına görə də mövzu aktualdır.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: xarici ticarət məsələləri həmişə aktual olub, çünki müasir dövrdə hər hansı dövlət və ya ölkə xarici əlaqələr və xüsusilə xarici ticarətsiz yaşaya mövcud ola bilməz. Azərbaycan Respublikası da istisna təşkil etmir. Onun xarici ticarət əlaqələrinin formalaşması xüsusiyyətləri və onların inkişaf istiqamətlərinin öyrənilməsi elmi-nəzəri problem kimi daim elmi ictimayətin, xüsusilə iqtisadçıların və beynəlxalq iqtisadi münasibətlər üzrə mütəxəssislərin düşündüyü araşdırdığı məsələ olmuşdur. İ.V. Kokuşkin, M.S. Voronin, Y.Q. Kozak, S.N. Lebedev kimi xarici ticarəti üzrə alimlər onu “bir ölkənin başqa ölkələrlə əmtəələrin, xidmətlərin qarşılıqlı axınından ibarət olan ticarəti ödənən idxal-ixrac” olaraq tanımlayırlar. illi iqtisadiyyatların tamamilə qarşılıqlı əlaqədə inkişafı, xarici ticarətin əhatəli inkişafı ayrı bir tədqiqat obyekt kimi götrülə bilər. Xarici ticarət münasibətlərinin inkişafı və formalaşmasının problemləri nəzərdən keçirilmiş və bu mövzuda bir sıra elmi əsərlər də hazırlanmışdır. Bu məsələnin klassik nəzəri aspektləri A. Smit, D. Rikardo, T. Man tərəfindən işıqlandırılmışdır. Xarici ticarət münasibətləri nəzəriyyəsinin inkişafına Belarus alimlərindən V.N Şimovun, A.V. Bondarin, V.N. Yermaşkeviçin, S.N. Knyazev, Q.A. Şmarlovskinin, Rusiya müəlliflərindən, E.N. Smirnovun, E.F. Prokuşevin, N.A. Volqinanın və başqalarının töhfəsini qeyd etmək lazımdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Dissertasiya mövzusunu işləməkdə məqsəd Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət əlaqələrinin hazırkı vəziyyətinin öyrənilməsi, qiymətləndirilməsi, güclü və zəif tərəflərinin müəyyənləşdirilməsidir. Eyni zamanda güclü tərəflərin təkmilləşdirilməsi, zəif tərəflərin isə aradan qaldırılması üçün təkliflərin verilməsidir.

Bu magistr dissertasiya işinin başlıca məqsədi müasir dövrdə Azərbaycan respublikasının inkişaf etməkdə olsn daxili və xarici ticarətin tədqiqi edilməsidir.

Eyni zamanda bu ümumi məqsədin tərkib hissəsi olaraq xarici ticarət əlaqələrinin nəzəri-metodoloji məsələlərinin işlənməsi problemlərinin tərkib hissəsi kimi xarici ticarət əlaqələrinin konseptual əsaslarının və xarici ticarət əlaqələrinin təşəkkülünün əsas prinsiplərinin işlənməsi, dünya təsərrüfat sistemi və xarici ticarət əlaqələrinin müasir inkişaf meyilləri aşkarlanması və təsvir edilməsinin mühüm anlayışları olaraq, müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət əlaqələrinin formalaşması, inkişaf xüsusiyyətləri və onların tənzimlənməsi meyillərinin və Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin mövcud vəziyyəti, onun formalaşması və inkişaf meyillərinin, xarici ticarət əlaqələrinin tənzimlənməsi sisteminin əsas xüsusiyyətlərinin təhlili və təsviri, xarici ticarət əlaqələrinin səmərəliliyinin kompleks qiymətləndirilməsi və təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri anlayışı çərçivəsində Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət əlaqələrinin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri və xarici ticarət əlaqələrinin səmərəliliyinin kompleks qiymətləndirilməsi metodlarının işlənməsi kimi məsələlər də magistr dissertasiyasının məqsədlərinə daxildir.

Tədqiqatın obyekt və predmeti: Tədqiqatın obyektini xarici ticarət əlaqələrinin və Azərbaycanın xarici əlaqələrinin xüsusiyyətləridir. Tədqiqatın bilavasitə predmetini isə Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət əlaqələrinin formalaşması xüsusiyyətləri və onların inkişaf istiqamətləri haqqında araşdırmalar və eyni zamanda bu sferada mövcud olan problemlərin tədqiq edilməsidir.

Tədqiqat metodları: Dissertasiya işinin işlənməsi zamanı ilk metod kimi faktların toplanması və ümimiləşdirmə metodundan istifadə edilmiş, xarici ticarət əlaqələrinin konseptual əsaslarını ehtiva edən əsas anlayışlar aşkara çıxarılmış, onların əmtə mübadiləsində və bu mübadilənin qlobal səviyyədə reallaşdırılmasında oynadığı rol haqqında ayrı-ayrı müəlliflər tərəfindən irəli sürülmüş elmi tezislər müqayisə edilməklə interpretasiyaya məruz qoyulmuşdur.

Əldə edilmiş elmi-nəzəri məlumatlar daha sonra nəzərdə tutulan analiz metodunun tətbiq edilməsi ilə əlamət və funksiyalarına müvafiq olaraq

qruplaşdırılmışdır. Onların qarşılıqlı təsirini ifadə edən elementlər və Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət əlaqələrinin formalaşması xüsusiyyətləri və inkişafı tarixi yanaşma metodu tətbiq edilərək izah və ifadə edilmişdir. Sintez metodu vasitəsilə uyğun tərəflər birləşdiriləcək və əldə edilmiş məlumatlar identifikasiya edilərək Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət əlaqələrinin nəzəri baxımdan konsepsiyalaşdırılması üçün dünya təsərrüfat sistemi və xarici ticarət əlaqələrinin müasir inkişaf meylləri baxımından sistemləşdirilməsi ilə aydın təsəvvür yaratmağa imkan verən təsvir və izah formalaşdırılmışdır. Sistemli yanaşma metodu tətbiq edilərək sistem-alt sistem-element-funksiya modelində xarici ticarət əlaqələrinin nəzəri və praktik tərəflərinin yeri müəyyənləşdirilmiş və qarşılıqlı asılılıqda təsvir edilmişdir.

Əgər nəzərə alsaq ki, iqtisadiyyatın və ya hər hansı bir digər elm sahəsinin “nəzəriyyə”sinin əsas məqsədi bu elm sahəsinin predmetinə aid olan hadisələrin səbəblərini açıqlamaq, hadisələr arasındakı “səbəb-nəticə” əlaqələrini ortaya çıxarmaqdır, onda xarici ticarət nəzəriyyələrinin də başlıca məqsədi ölkələr arasında baş verən əmtəə və xidmət alış-satışlarının səbəblərini izah etməkdir. Buna görə də burada determinizm prinsipi də istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqatın informasiya bazasını Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları və digər iqtisadi araşdırma mərkəzlərinin məlumatları, eyni zamanda bu və buna oxşar mahiyyətli mövzular üzrə çap edilmiş elmi-nəzəri mənbələr təşkil edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Magistr dissertasiyasının işlənməsi prosesində, xüsusən Azərbaycanın son bir neçə illik xarici ticarət əlaqələrini əks etdirən statistik məlumatların kasadlığı və bütün sahələri əhatə etməməsidir. 2018-ci ilin məlumatları yalnız ilk 9 ay üçün internet resursları kimi əlçatan olmuşdur. Eyni zamanda mövzu üzrə verilmiş planın altbaşlıqlarına aid araşdırma materialları Azərbaycan dilində elmi

ədəbiyyat olaraq demək olar ki, mövcud deyil. Çap olunmuş məqalə və kitablar əsasən 2016-cı ilə qədər ki statistika əsaslanır.

Nəticələrin elmi praktiki əhəmiyyəti: Dissertasiya işinin və onun nəticələrinin elmi-praktik əhəmiyyəti hər şeydən əvvəl onunla müəyyən oluna bilər ki, bu magistr işi nəzəri mənbə olaraq xarici ticarət və xarici ticarət əlaqələrinin meydana gəlməsinin tarixini, inkişaf genezisini və yollarını, tarixən tənzimlənməsi qaydalarını və qaydaları əks etdirən nəzəriyyə və konsepsiyaları lakonik və müasir Azərbaycanın bu sahədə olan problemləri nöqtəyi-nəzərdən görməyə kömək edəcəkdir. Eyni zamanda əldə edilən nəzəri nəticələr xarici ticarət əlaqələrinin genişlənməsində və gömrük işinin modern tələblərə müvafiq təşkilində istifadə edilə bilər. Gömrük işinin xarici ticarətə bilavasitə təsir edən amil olduğunu nəzərə alsaq, bu məsələ barədə dissertasiyada əks etdirilmiş və izah edilmiş, Azərbaycanda müxtəlif dövrlərdə qəbul edilmiş gömrük haqqında qanunların təkmilləşdirilməsi və islahatlara tabe tutularaq bu sferada hüquqi və kadr dəyişikləri vasitəsilə islahatları uğurla həyata keçirmək üçün möhtərəm cənab prezident İlham Əliyevin verdiyi fərman və sərəncamların mənimsənilməsi və gündəlik işdə tətbiq olunmasının nəzərə çatdırılması baxımından da praktik əhəmiyyətə malikdir.

Dissertasiya işinin strukturu və həcmi: Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət əlaqələrinin formalaşması xüsusiyyətləri və onların inkişaf istiqamətləri” mövzusunda yazılmış bu magistr dissertasiyası Giriş və 3 fəsil və nəticədən ibarətdir. 1-ci fəsil 3, 2 və 3-cü fəsillər isə hər biri 2 paragrafdan ibarətdir. Magistr dissertasiyası cəmi 83 səhifədən ibarətdir.

I FƏSİL: XARİCİ TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ

1. 1. Xarici ticarət əlaqələrinin konseptual əsasları

Müasir dövrün qloballaşma şərtləri bütün sferalarda olduğu kimi, xarici ticarət əlaqələri sferasında da ölkələrarası iqtisadi mübadilə münasibətlərinin elementi kimi ticarəti zərurətə çevirmişdir.

İnformasiya-komunikasiya sistemlərinin inkişafı və daşımaların asanlaşması artıq yerli istehsala nəzərən daha tez və sərfəli qiymətə əldə edilə bilən əmtəələri satın almağa imkan verir. Bu amillər xarici ticarəti araşdırmağı zəruri edən və onun nəzəri bir sahə kimi aktuallığını meydana gətirən amillərdir. Dövlətlərin və ya şirkətlərin başqa dövlətlərə və yaxud digər ölkələrin şirkətlərinə əmtəə satışının realizə edilmə prosesindən ibarət olan xarici ticarət qarşılıqlı iqtisadi təsir sferası kimi uzun bir evalyusiya yolu keçmiş və çoxəsrlik tarixi müddət ərzində beynəlxalq ticarət şəbəkəsini formalaşdırmışdır. Bütün xalqların və ölkələrin min illər boyu bir-birilə sosial və iqtisadi əlaqələr qurmaq üçün istifadəyə yararlı ən çevik və ənənəvi mexanizm xarici ticarət olmuşdur. Dünyada hər bir dövlətin və ölkənin iqtisadi uğuru onun xarici ticarət əlaqələrinə əsaslanır. Xarici ticarət prosesi özündə idxal addımlarını və ixrac əməliyyatlarını birləşdirdiyindən və xarici ticarət ixracdan, başqa əmtəə və xidmətlər təqdim edilməsindən yaranan iqtisadi münasibətlərdən və eyni zamanda idxaldan, yəni əmtəə və xidmətlərin başqa ölkələrdən gətirilməsindən ibarət olan müəyyən müddət tələb edən prosesdir. Bildiyimiz kimi hər bir ölkənin müəyyən müddətdə (məs. bir ildə) xarici ölkələrə göndərdiyi əmtəə və xidmətlərin cəmi miqdarının qiymət məbləği ilə idxal edərək gətirdiyi əmtəə və xidmətlərin qiymət məbləği arasındakı nisbət həmin ölkənin ticarət balansı saldosunu əmələ gətirir. (Vəliyev T. ... 2001. s.626). Beləliklə xarici ticarət anlayışı nəzəri iqtisadi kateqoriya olaraq idxal və ixrac münasibətləri əsasında formalaşmışdır. Xarici ticarət ayrı-ayrı dövlətlərin və ölkələrin təsərrüfatları, şirkətləri, fiziki şəxs, firma və digər hüquqi

şəxsləri arasında satlıq məhsul və xidmətlərlə mübadiləsidir. Digər ifadəylə, xarici ticarət dünyanın müxtəlif ölkələrin məhsul və xidmət satıcıları və alıcıları arasında tələbat məhsullarının (əmtəə və xidmətlər) alqı-satqı yolu ilə mübadilə edilməsi sistemidir. Xarici ticarətu bu və yaxud digər ad altında qədim dövrlərdən bəri mövcud olmuşdur. Onun haqında nəzəriyyələrinin inkişaf dövrü isə feodalizmin dağıldığı dövrdən sonra, kapitalist istehsal-mübadilə münasibətlərinin meydana gəldiyi ilkin kapitalist münasibətləri dövrlərindən yaranmağa başlamışdır. Öz-özlüyündə xarici ticarətin və daxili ticarət əlaqələrinin inkişafı haqqında nəzəriyyələr və konsepsiyalar dünya iqtisadi fikir tarixinin inkişafının əsas periodlarını əks etdirir. Xarici ticarət müstəqil ölkələr arasındakı əmtəə və xidmətlərin hamısı və yaxud məcmusu olaraq müəyyən edilə bilər. Bundan başqa, iqtisadi adımlar ardıcılığı olaraq xarici ticarətin idxal və ixracın cəmi olaraq müəyyənləşdirilməsi mümkündür. Hər cür ticarətdə olduğu kimi xarici ticarətdə də şirkətlərin əsas məqsədi mənfəətə çatmaq, onu əldə etməkdir və bu məzmununda xarici ticarət ilə iqtisadiyyatlarının müsbət istiqamətdə təsirlənməsini təmin etməyə çalışırlar. Ölkələrin xarici ticarətə yönəldilməsinin əsas səbəbləri aşağıdakılardır:

- iqtisadi artımda və böyümədə iştirak,
- dünya bazarlarından pay almaq,
- istehsalın artırılması və inkişafı üçün,
- satış və mənfəətin artırılması üçün,
- dəyərləri qiymətləndirmək üçün,
- məşğulluğun artırılması üçün,
- rəqabətliyi artırılması üçün,
- xarici ticarət kəsinin azaldılmasına kömək üçün.

Xarici ticarət prosesində 5 əhəmiyyətli tərəf var. bunlar; ixracatçı (satıcı), idxalçı (alıcı), ixracatçı bankı (müxbir bank), idxalçı bankı və gömrük administrasiyası. İxracatçı, emal etdiyi və ya imalatçıdan tədarük etdiyi malı gömrük xaricinə çıxararaq

ölkə xaricinə satan, hər hansı bir ixracatçı birliyinə üzv olub gerçək üsulda vergilendirilməyə tabe fiziki və yaxud hüquqi şəxs olaraq təyin olunmaqdadır. İxalatçı, ixracatçı ilə müqavilə çərçivəsində malları satın alaraq ixracatçıya və ya üçüncü şəxsə və ya hüquqi şəxsə qiymət ödəyəcək tərəfdir. İxracatçı bankı malın göndərilməsində idxalçı bankına lazımi sənədləri (göndərmə) göndərən tərəfdir. İdxalatçının bankı, İdxalatçının mal əvəzinin ödənilməsi üçün ihracatçıdan istədiyi sənədləri və digər şərtləri ixrac bankına bildirib əlaqədar sənədləri idxalatçıya çatdıran, idxalatçının ödəmə təlimatını yerinə yetirib onun adına ödəməni edən, hətta idxalatçı ödəmə etməyəcəksə ona qeyri nağd kredit hesabı açıb onun adına özü ödəməni edən tərəfdir. Son olaraq, gömrük idarəsi isə sərnəşin özü ilə gətirilən götürülən şəxsi əşyaların və ya ixracata idxalata mövzu olan ticarət malların ölkə sərhədlərindən daxil və çıxışlarında yoxlamanın edildiyi, lazım olsa vergilərin hesablanıb reallaşdırma etdirildiyi ictimai quruluşu olaraq təyin olunmaqdadır. Xarici ticarət bir sıra ədəbiyyatlarda beynəlxal ticarət adı ilə verilir və göstərilir ki, beynəlxalq və xarici ticarət nəzəriyyələrinin evalyusiyası iqtisadi fikrin inkişaf tarixinə müvafiq olaraq merkantilizm, klassik, neoklassik və müasir konseptual nəzəriyyələr istiqaməndə şəkildən keçmişdir. Bu iqtisadi fikir cərəyanları həm də tarixi iqtisadi hadisə kimi hələ Böyük Coğrafi Kəşflər dövrünün ilkin mərhələsində məktəblər və sonrakı dövərdə Avropanın birinci sənaye inqilabları dövründə, sənaye yoluna qədəm qoyduğu vaxt cərəyanlar şəklində meydana gəlmişdir. Bunun isə ən mühüm səbəblərindən biri isə bütün dünyanın dəniz yolları vasitəsilə ticarətini sürətləndirməsi və inkişaf etdirməsi nəticəsində əlaqələr və xüsusən xarici ticarət əlaqələri baxımından birgə hərəkəti və qarşılıqlı ticarət mübadiləsi nəticəsində iqtisadi məsələlərin, o cümlədən “yeni yaranan ümumdünya ticarətinin nəzəri ümumiləşdirilməsi və təhlili zəruriliyi meydana çıxdıqda yaranmışdır” (Xasbulatov R. 2015. s. 132) Xarici ticarətə aid mövcud ədəbiyyat mənbələrinin analizinə əsasən demək olar ki, hal-hazırda “xarici ticarət” anlayışının izahında və ona tərif vermədə

vahid yanaşma yoxdur, lakin kifayət qədər oxşar olan, bununla yanaşı çətin anlaşılan elmi konstruksiyalar müşahidə olunur. Belə ki, İ.V. Kokuşkin, M.S. Voronin, Y.Q. Kozak, S.N. Lebedev kimi xarici ticarəti üzrə alimlər onu “bir ölkənin başqa ölkələrlə əmtəələrin, xidmətlərin qarşılıqlı axınından ibarət olan ticarəti ödənən idxal-ixrac” olaraq tanımlayırlar. Baqa bir alim S.İ. Dolqovun fikrincə, “ticarət müxtəlif dövlətlərin əmtəə istehsalçılarının və istehlakçılarının arasında ödənən mübadilədir, İ.T. Balabanov isə hesab edir ki, xarici ticarət beynəlxalq ticarətin bir hissəsidir və müxtəlif ölkələrdən olan əmtəələrlə satıcıların və alıcıların arasında əmtəələrlə mübadilənin spesifik formasını təşkil edir. Böyük ensiklopediya lüğəti xarici ticarətin növbəti tərifini belə verir: xarici iqtisadi əlaqələrin forması, satış və əmtəələrin alınması, beynəlxalq bazarda qiymətli kağızlar, başqa ölkələrlə bir ölkənin ticarəti, xarici iqtisadi münasibət və əlaqələrin tərkib hissəsidir. Xarici ticarət ensiklopediyanın məlumatına görə, bu anlayış əsasında beynəlxalq işçi qüvvəsi dağılması və əmək bölgüsü dayandığı ölkələrin arasında idxal-ixrac münasibətləri və ya əlaqələridir. Bundan başqa, xarici ticarət fəaliyyətinin tənzimlənməsi barəsində qanunla xarici ticarət, intellektual mülkiyyətin obyektləri, əmtəələr və xidmətlərlə xarici ticarət ayrılır. (Трусевич. И. 2013. s. 58-64). Xaricdən almaqla və xaricə satmaqla formalaşanı ticarət münasibətlərinin genişlənməsi və yaxud dərinləşməsi vasitəsilə bütün, xüsusən ölkələrin inteqrasiyası, iqtisadi-ticari əlaqələrinin artımı və mal mübadiləsi vasitəsilə onların birbaşa ticarət münasibətlərinin genişlənməsi, yaxınlaşma və milli iqtisadiyyatların tamamilə qarşılıqlı əlaqədə inkişafı, xarici ticarətin əhatəli inkişafı ayrı bir tədqiqat obyekt kimi götrülə bilər. Xarici ticarət münasibətlərinin inkişafı və formalaşmasının problemləri nəzərdən keçirilmiş və bu mövzuda bir sıra elmi əsərlər də hazırlanmışdır. Bu məsələnin klassik nəzəri aspektləri A. Smit, D. Rikardo, T. Man tərəfindən işıqlandırılmışdır. Xarici ticarət münasibətləri nəzəriyyəsinin inkişafına Belarus alimlərindən V.N Şimovun, A.V. Bondarın, V.N. Yermaşkeviçin, S.N. Knyazev, Q.A. Şmarlovskinin, Rusiya

müəlliflərindən, E.N. Smirnovun, E.F. Prokuşevin, N.A. Volqinanın və başqalarının töhfəsini qeyd etmək lazımdır (Трусевич. И. 2013. s. 58-64). Xarici ticarət münasibətləri və yaxud əlaqələri istər bütün dünya ölkələri arasında, istərsə də regional miqyasda sosial -iqtisadi həyatın ayrılmaz və gündəlik tərkib hissəsinə çevrilib. Həmin ölkələrin yeni növ və fərqli ama işəyarayan əmtələrə tələbatı və onların faydalılıq baxımından istehsal bacarığını əks etdirən fərqlər nəticəsində meydana çıxır. Firma və şirkətlər, zavod və fabriklər hər hansısa bir əmtəni öz ölkəsindəki tələbatdan daha artıq istehsal edirsə onda onun satışı üçün ölkədən xaric bazarlar axtarır və satışını orda təşkil edir və ya hər hansı ölkədə defisit olan mal digər ölkədən alınıb gətirilir və nəticədə o olur ki, beynəlxalq ticarət vasitəsilə onu da dünya bazarına çıxarılmış olur. Müvafiq ölkə bazarı isə bu məhsulu alıcılara ehtiyacı olan ölkələrin insanlarına yeni məhsul kimi təklif edir. Bir çox hallarda təbii şəraitindən asılı olaraq hər bir ölkənin özünəməxsus və yalnız ona məxsus məhsulu olur ki, onun təbii ixracatçısı olaraq həmişə öz daxili bazarının normasından artıq istehsal edir və onun ixracı da tələbatə müvafiq olaraq günü-gündən artır ya bazara çıxartdığı əmtəni öz ölkəsinin ehtiyacı olan məhsula dəyişir. Dünyada iqtisadi və istehsal münasibətləri ayrı-ayrı ölkələr üzrə və hər bir dövlətin cəmiyyətində ayrılıqda yerli iqtisadiyyatın elə tipi əsasında formalaşmışdır ki, onun hətərəfli istehsalla məşğul olan optimal inkişafına nail ola bilmir. Bu səbədən də dünyanın müxtəlif dövlətləri və ölkələri arasında iqtisadi əməkdaşlıq ticarətin reallaşdırılması ilə çox müxtəlif formalarda həyata keçirilir. Nəticə etibarilə iqtisadi əməkdaşlığın xalqlararası mübadilə forması kimi ən qədim yaxud geniş yayılmış münasibətlər sistemi xarici ticarətdir. Müasir araşdırmalara əsasən “hesablamalara görə dünya dövlətləri arasında iqtisadi əlaqələrin 80%-ə qədər xarici ticarətin payına düşür”. (Məhərrəmov A, Aslanov H. 2016. s.9). Xarici ticarət anlayışının konseptual əsası öz-özlüyündə iki mühüm istiqaməti ehtiva edir. Bunlardan birincisi ticarət anlayışının iqtisadi məfhum olaraq tarixən formalaşmasını və müasir dövrümüzdə qədər praktik və nəzəri baxımdan əxz etdiyi əlamət və xüsusiyyətləri

özündə ehtiva edir. İstehsal məhsulları rəqabət qabiliyyətini, təhlükəsizliyini təmin edən dünya bazarlarında, bazar üçün zəruri malların (əmtələrin) idxalına müvafiq olaraq ölkələrin iqtisadi gücünün artımı ilə, istehlakı qaldırmanın nəticəsinin təsirləri kimi baxmaq olar. Bu öz növbəsində xarici ticarət siyasətinin köməyi ilə başa düşülür, harada ki biz qeyd etdik xüsusiyyətləri tarixən formalaşması ilə mümkün olmuşdur. "Dövlət tədbirlərinin xarici ticarətə yönəlik siyasət kimi sistemli olmalıdır, real proseslərə maddi istehsalatın baş verən strukturunu göstərir xarici sərfəli fəaliyyətlərin tənzimləməsi qaydasına yönəlmək ilə iqtisadiyyatdan bacarır. İki əsas elementar istiqamətin, fritrederçilik (liberal olmaq) xarici ticarət əlaqələri siyasətinin bütün tarixi və proteksionizmin mübarizə aparmağının nəticəsində meydana çıxmışdır. (Qəribov A, Əzizov A. 2017. s. 9). Bu mənada şüurlu icra edilən xarici ticarət siyasəti nəzəri-metodoloji baxımdan konseptual əsas kimi şıxış edən və xarici ticarətin tarixi inkişafını əks etdirən mühüm elementdir.

Ölkə xarici bazarlara ixracı genişləndirmək üçün xidmətlərin və mali satmaqalaölkənin gəlirini aktiv surətdə artırmağa imkan verir. Sənayemindən gəlmiş müvafiq ölkələr adətən mənfəət götürmək asan olduğuna görə üçüncü dünya ölkələrinə ixracat etməklə öz ticarətini yerinə yetirir. Bunun əsas səbəbi ölkələrə göndərilən sənayenin o məhsullarıdır məhsullardır ki, iqtisadi tərəfdən olduqca yüksək qiymətlər ilə satılır, ancaq eyni ölkədə xammal son qiymət ilə alınır.

Bu dövddə meydana gəlmiş iqtisadi cərəyanlardan biri də merkantilizm idi ki, onların nümayəndələrinin fikirləri maraq doğurur. Xarici ticarətin meydana gəlmə səbəblərindən ən mühümü məhsuldar qüvvələrin inkişafı və beynəlxalq əmək bölgüsünün genişlənməsi nəticəsində mübadilə "dövlətlərin milli hüdudlarından çıxaraq dünya bazarının, eləcə də xarici ticarətin yaranmasına və formalaşmasma səbəb" (Məhərrəmov A, Aslanov H. 2016. s.9) olması amildir. Məntiqi iqtisadi davam kimi xarici ticarət əlaqələri əksər dövlətlərin iqtisadi münasibətlərinin və burden doğan siyasətinin həlledici və mühüm amillərindən birinə çevrilmişdir. Nə üçün xarici ticarət

və ya başqa sözlə desək beynəlxalq ticarət mövcuddur? Bu sualın əsasən ölkələr arasında iqtisadi ehtiyatların qeyri-bərabər bölünməsi ilə bağlıdır. Başqa sözlə, ölkələr iqtisadi resurslar və iqtisadi potensial baxımından bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlidir və həm də bir-birinə bağlıdırlar. Yəni, hər hansı bir ölkənin əkinə yaralı və təbii sərvətlərlə dolu torpağı bol ola bilər, digərinin isə həmin potensialı realizə edən işçi qüvvəsi, birinin texnoloji inkişafı yüksək ola bilər, o birinin isə xammal ehtiyatı məhz bu texnoloji vasitələr vasitəsilə emal edilə bilər və əmtəəyə çevrilərək xarici ticarətin predmeti ola bilər. Mu mənada Azərbaycan da daxil olmaqla çoxsaylı ölkələr neft, mineral ehtiyatlar üzrə ixtisaslaşmış, lakin, məsələn Afrika ölkələrinin bir çoxu tropikmeyvə ixracına imkan verən iqlimə sahib olduğu üçün xarici ticarət predmeti olan əmtəələrini ixrac edərkən onlara məxsus xammal bazasına əsaslanırlar və etni zamanda başqa digər faktorlara müxtəlif səviyyədə malik olmasına görə qarşılıqlı aslıq münasibətlərində fərqli ölkələrlə xarici ticarət münasibətləri saxlayırlar. Ölkənin xarici ticarəti daimi prosesdir. Müasir dövr ölkələr istehsal etdiyi əmtəələrinin bir hissəsini satılmaq üçün öz ərazisindən ixrac məqsədilə kənara çıxarırsa, habelə həmin ölkənin xaricdən aldığı gətirdiyi xidmət və məhsullar bu prosesin daşıyıcıları kimi xarici ticarət dövriyyəsinin maddi və qeyri-maddi elementlərini təşkil edir. Yeni Coğrafi Kəşflər (YCK) və ondan sonrakı dövr xüsusilə beynəlxalq ticarətin inkişaf etdiyi və dövlətlərin həyatında daha mühüm rol oynadığı, başqa sözlə, müasir beynəlxalq ticarətin istehsal və mübadilə köklərinin, həmçinin beynəlxalq ticarəti idarə etmək və onu öz dövlətinin mənafeyinə xidmət edən formada realizə etmək haqqında konsepsiyaların – ideya və təlimlərin yarandığı dövrdür. Bildiyimiz kimi, böyük coğrafi kəşflər həmin dövrdə sürətlə və birdən-birə artan ticarət münasibətlərinin iqtisadi məntiqindən doğurdu. Eyni zamanda “bu kəşflər Avropada kapitalist təsərrüfatının formalaşması və ilkin kapital yığılı prosesinə güclü təkan vermişdi” (Süleymanov N. 1999.S. 44-71) Məhz bu dönmə xarici ticarət anlayışının sadəcə iqtisadi məfhum olmaqdan çıxaraq, həm də bir ölkənin sərhədlərini

aşaraq, mahiyyətə beynəlxalq ticarət anlayışına çevrilərək nəzəri-metodoloji əsaslarının formalaşdığı, başqa sözlə desək konseptuallaşdığı dövrdür. Merkantilistlərin nəzəriyyəsinin dövlətinin iqtisadi siyasəti kursuna nüfuz etməsi nəticəsində bu dövrdə Avropa dövlətlərinin əksəriyyəti xarici iqtisadi və ticarət əlaqələrini və iqtisadi fəaliyyətlərini tənzimləmək üçün ticarət sferasına xüsusi diqqəti artırır və “məqsədin reallaşdırılması yolunda ən vacib tədbir kimi isə ölkənin ticarət balansınınm aktiv sisteminin yaradılması” (Məhərrəmov A, Aslanv H. 2016. s.17-19) fikrini müdafiə edərək reallaşdırmağa çalışırdılar.Xarici ticarət sistemli yanaşma metodu nöqtəyi nəzərindən təhlil edilərkən məlum olur ki, o beynəlxalq ticarətin ilkin zənciridir. Əslində beynəlxalq ticarəti doğuran xarici ticarətdir və xarici ticarət predmeti olan məhsullar 2 və daha artıq ölkənin alqı-satqı elementinə çevrildikdə beynəlxalq ticarət başlamış olur. Xarici ticarət tərəflərindən başqa, xarici ticarətin bəzi qaydaları var. Hər bir ölkə öz daxili ticarətini sərbəst müəyyənləşdirdiyi üçün bu qaydalar müəyyən edilə bilməz; Xarici ticarət tərəfdaşı olan şirkətlər və ya şəxslər müxtəlif coğrafiyaya və ya vətəndaşlığa aid olduğundan, qaydalar beynəlxalq normalara uyğun olaraq müəyyənləşdirilir. Normal ticarət, ortaq ticarət, sərhəd ticarət və sərbəst bölgə ticarəti kimi xarici ticarət növləri mövcuddur. Normal ticarət, xarici ticarət və bir ölkənin valyuta rejimi və xarici valyuta ilə sərbəst ticarət ticarətidir. Törəmə ticarət ixrac edən ölkənin idxalçı ölkədən ixrac qiymətinə xarici valyutadan fərqli bir əməliyyat tələb etmək üçün iki ölkə arasında ticarət razılaşmasına əsasən ticarət edir. Sərhəd ticarəti qonşu iki ölkə arasında xüsusi sazişlər əsasında və hər iki ölkənin sahil və sərhəd bölgələrinə yaxın yaşayış məntəqələrini əhatə edən bir ticarətdir. Sərhəd ticarətinin ən böyük məqsədi yüksək nəqliyyat xərclərindən xilas olmaq və ticarət potensialını artırmaqdır. Azad zona ticarəti azad zonalar arasındakı ticarətdir. Sərbəst bölgələr bir ölkənin milli suverenlik sərhədləri içərisində olmaqla birlikdə gömrük sərhədləri xaricində qalan, ölkədə etibarlı olan maliyyə və iqtisadi qanunvericiliyin qismən və ya tamamilə xaricində tutulduğu bölgələrdir. Bu bölgədə

mal olmadan idxal və saxlanılan mallar olsa da, bu sahə də istehsal edilə bilər. Azad bölgələr iki ticarət azadlığı və istehsal Zonasına kimi bölünür. Məlumdur ki, hər hansı ölkənin idxal etdiyi məhsullar hamısı onun birbaşa idxal-ixrac münasibətlərində olduğu ölkədə deyil, həm də həmin ölkələrin xarici ticarət partnyoru olan digər ölkələrin əmtəəsi olur. Beynəlxalq ticarətin mahiyyəti və bir iqtisadi kateqoriya olaraq beynəlxalq aləmdə rolu onun anlayış və əsas göstəriciləri ilə müəyyən olunur. Beynəlxalq ticarət mühafizəkardır desək yanlışdır, çünki, tarixən beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin və əlaqələrin birinci formasıyla, hansı ki, dünya bazarının formalaşmasına imkan yaradırdı. “Müasir etapda beynəlxalq ticarət eyni zamanda – beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin ən inkişaf etdirilmiş formasıdır” (Артеменко Т. 2015. s.27). Beynəlxalq ticarətin tərif verilməsində müxtəlif yanaşmalar mövcuddur: Məsələn Artmenkonun fikrincə Beynəlxalq ticarət əlaqələri malların və xidmətlərin dünya ölkələrinin milli iqtisadiyyatları vasitəsilə “istehsal edilmiş o hissəsidir ki, müxtəlif növ dünya bazarlarında sövdələşmələrin predmetidir” (Артеменко Т. 2015. s.27). Həmçinin xarici ticarət bu müəllif tərəfindən beynəlxalq ticarət təsərrüfat həyatın ümumi beynəlmilləşdirməsiylə və elmi-texniki inqilab şəraitində beynəlxalq əmək bölgüsünün intensivləşdirməsiylə bağlı müxtəlif ölkələrin arasında malların və xidmətlərin mübadiləsidir kimi də xarakterizə edilir. Beləliklə beynəlxalq ticarət artıq müasir dövrdə iki ölkə münasibətlərini deyil, çoxtərəfli iqtisadi və ticarət əlaqələrini ehtiva edən şəbəkəyə çevrilmişdir.

Başqa sözlə beynəlxalq əslində ticarət elə xarici ticarətdir, lakin vasitəçi ölkələr vasitəsilə 2-dən çox ölkənin birgə ticarət sistemidir. eynəlxalq ticarət anlayışının iqtisadi məfhum olaraq tərkib hissələrinə və tarixi inkişafına nəzər saldıqda buna bir daha əmin ola bilərik. Quldarlıq dövründə, beynəlxalq əlaqələrin əsas növlərindən biri olan beynəlxalq ticarət əlaqələrinin ilk əlamətləri göründü. Bu səbəbdən tarixən ticarət beynəlxalq əlaqələrin ilk və ən inkişaf etmiş bir formasıdır. Xarici və beynəlxalq ticarət oxşardır, ancaq konsepsiyalar eyni deyildir, milli və beynəlxalq

ticarət, bütövlükdə bir-birinə bağlıdır. Bildiyimiz kimi ayrı-ayrı ölkələrin daxili xarici ticarət əlaqələrinin və bu əlaqələrin intensivliyinin həcminə və dinamikasına, bu ticarətin əmttəə strukturuna təsir göstərən amillər mövcuddur. Trusevic onları belə sıralayır milli istehsalın inkişaf səviyyəsi; təbii resurslarla təmin olunma; dövlətin xarici ticarət siyasətinin hədəfləri və prioritetləri; daxili istehsal məhsulunun rəqabətə davamlılığı; milli məzənnənin konvertirliyi (dönərliliyi); struktur və daxili tələbatın həcmi; əhalinin və başqa amillərin həyat səviyyəsi. İstənilən ölkə üçün xarici ticarət tədqiqatın xüsusi sahəsi olaraq seçilir. Çünki ölkələrin xarici bazara çıxışı və dünya integrasiya proseslərində iştirak millətin rifahına əhəmiyyətli şəkildə təsir edirlər. (Трусевич. И. 2013. с. 58 -64).Xarici ticarət ən erkən dövrlərdə ortaya çıxsada, Avropada xarici ticarətinin konsepsiyası XV əsrdən başlayaraq idarə edilə bilən dövrlərdən və milli dövlətin iqtisadi siyasətini müəyyənləşdirilən ideyalar kimi özünü Avropada göstərmişdir.

Avropa dövlətləri bu ideologiyaya əsasən, 300 illik bir dövrdə qızıl və gümüş idxalının ölkəyə gətirilməsini mümkün qədər çox təmin etmək üçün dövlət tənzimlənməsi və xarici ticarətin qorunması ideyasını müdafiə etmişlər.

Xarici ticarət ən erkən dövrlərdə ortaya çıxsada, Avropada pul ticarətinin konsepsiyası XV. Əsr, idarəetmə qaydaları və milli dövlətin iqtisadi siyasəti. 300 illik ideologiyaya əsasən, Avropa dövlətləri qızıl və gümüş idxalının ölkəyə gətirilməsini mümkün qədər təmin etmək üçün dövlət tənzimlənməsi və xarici ticarətin qorunması ideyasını müdafiə etdi.

Xarici ticarət vasitəsilə milli dövlət məqsədlərinin həyata keçirilməsi prioritetə çevrilmişdir. “Hər bir ölkə xarici ticarət vasitəsilə müxtəlif məqsədlərə nail olur və bu məqsədlərin həyata keçirilməsi uğrunda elmi-innovativ və həmçinin təşkilati işlər apararkən, həm də böyük iqtisadi biliklərin yaranmasına, xarici ticarət üzrə məhsuldar qüvvələrin beynəlmilləşməsinə, dünya bazarında xarici ticarətin ümumi həcmi artmasına səbəb olur. “Xarici ticarətin nəzəri müddəaları dünya təcbübəsinin

sınaqlarından keçmiş müasir ümümdünya təcrübəsində özünü tam subut etmişdir”(Pənahov A. 2016. s. 9-10). Xarici ticarət müxtəlif ölkələrin fiziki və hüquqi şəxsləri, bir çox halarda hökumətləri və ümumilikdə dövlətləri olan alıcı və satıcı funksiyasında çıxış edənləri və onların vasitəçiləri arasında həyata keçirilən mübadilə sürəcidir. Xarici ticarət imperativ mahiyyətinə görə əmək bölgüsünün daha da genişlənməsinə və ölkələr üzrə dərinləşməsinə, xammal və resurslardan səmərəli yararlanılmasına, dünya ölkələri arasında innovasiya, sənaye, kənd təsərrüfatı və elmi-texniki sahələrdə işbirliyinin genişlənməsinə, eyni zamanda millətlərin mədəniyyət nümunələrinin mübadiləsinə, maddi və mənəvi tələbatlarının ödənilməsinə bilavasitə zəmin yaratmış olur. Beləliklə xarici ticarəti şərtləndirən amillər kimi aşağıdakıları qeyd edə bilərik.

“-yerli istehsalın kifayət etməməsi, -əmtəələrin qiymətlərinin beynəlxalq miqyasda fərqlənməsi,

-müxtəlif ölkələrdə fərqli əmtəələr istehsalı”(Vəliyev T. ... 2001. s.626). Elmi-nəzəri baxımdan, təbii olaraq ölkənin xarici ticarət əlaqələrinin inkişaf tempini və xüsusiyyətlərinin əsas istiqamətlərinin düzgün müəyyənləşdirilməsi üçün, tarixilik prinsipinə söykənərə tarixi keçmişdən bu günə kimi inkişaf etmiş müvafiq konsepsiya və nəzəriyyələrin analizi və bunların üstün və zəif tərəflərini öyrənilməsi zəruri haldır. Demək olar ki, XVIII əsrin ikinci yarısına qədər xarici ticarətdə əhəmiyyətli elmi araşdırmalar aparılmamışdır. O zamana qədər fərqli nəzəriyyələr xarici ticarət anlayışı ilə tədqiiq edirdi. Bu praktik iqtisadi tarix xarici ticarətlə bağlı bəzi anlayışların, müəyyən konsepsiyaların ortaya çıxmasına gətirib çıxardı. Ricardonun sözlərinə görə, beynəlxalq ticarətin digər ölkələrlə müqayisədə ucuz məhsul istehsal etməsi lazım deyil.

Əhəmiyyətli olan istehsalda üstünlük dərəcəsi. Malların istehsalında daha çox payı varsa, bir ölkənin bu məhsullarda ixtisaslaşması lazımdır. Bu modelə görə, əgər ölkənin digər mallardan daha çox məhsul istehsalında daha məhsuldar olmasına

baxmayaraq, daha az üstün olduğu ərazidə istehsal etmək daha az xərclidir. Ən yaxşı siyasət ölkənin müqayisəli müqayisəli olduğu sahələrdə istehsalda ixtisaslaşmaq və onları digər ölkələrə ixrac etməkdir. Digər ölkənin bütün məhsullarında aşağı məhsuldarlığı göstərə bilər. Lakin, birinciyə görə, əmtəə məhsuldarlığının azaldılması digər tərəfdən də aşağı ola bilər. Buna görə də, o, mallarda ixtisaslaşmalı və bu ölkədə mal ixrac etməlidir. Burada idxalat nədir, sualını cavablandırmaq və izah etmək lazım gəlir. İdxal xarici ölkədən mal və xidmətlərin alınması-satılması kimi müəyyən edilir. Başqa sözlə, idxal xarici satınalmalardır. Bundan əlavə, idxal ixracın əksinə olaraq təsvir edilə bilər. İdxal iki yolla, pulsuz və pulsuz olaraq verilə bilər. Əvəzli idxal, idxal edilən malların bedellerinin idxalattaki ödəmə şəkillərindən biriylə ölkə xaricinə valyuta transferi edilərək reallaşdırılan idxalı, əvəzsiz idxal isə idxal edilən malların bedellerinin xaricdə qazanılan valyutalarla qarşılandı ölkə xaricinə hər hansı bir valyuta transferi edilmədən həyata keçirilən idxal ifadə etməkdədir.

1.2. Xarici ticarət əlaqələrinin təşəkkülünün əsas prinsipləri

Xarici ticarət əlaqələrinin formalaşdırılmasını başa düşmək üçün “nəyə görə dünya ölkələri bir-biri ilə ticarət edir?” suallarına cavab vermək cəmiyyətin iqtisadi rifahı, dünya dövlətlərinin təhlükəsizliyi və ölkələrdəki iqtisadi artımın qarşılanması üçün lazımdır.

Burada əsas məsələ təbii ki, ehtiyaclara müvafiq olaraq idxalın həyata keçirilməsi və digər ölkələrə ixracın edilməsidir. İdxalı həyata keçirmək üçün bəzi şərtlər mütləq yerinə yetirilməlidir. Vergi ödəyicisi olan hər hansı fiziki və hüquqi şəxs idxal etmək hüququna malikdir. Bundan əlavə, müəssisə hüquqi statusa malik deyildir; Bununla yanaşı qanunvericiliyin müddəaları ilə hüquqi qənaət etmək səlahiyyətinə malik olanlar da idxal edə bilərlər. Bundan əlavə, idxal ixracın əksi olaraq təsvir edilə bilər. İdxal iki yolla qiymət və pulsuz olaraq edilə bilər. Ödənişli idxal, xarici valyutanı idxal olunan malların ödəniş formasından birinə köçürməklə

həyata keçirilir, idxal isə xaricə qazandıqları xarici valyuta ilə idxal olunan malların qiymətlərini əhatə edərək xarici valyuta köçürmədən həyata keçirilir. Müəssisə hüquqi statusa malik olanda qanunvericiliyin müddəalarına uyğun olaraq qanuni təsərrüfat fəaliyyəti etmək səlahiyyətinə malik olan şəxslər də idxal edə bilirlər. Bundan əlavə, bəzi xüsusi hallarda, idxal üçün vergi ödəyicisi olmaq tələb olunmur. Məsələn üçün, xüsusi razılaşmalara, kitabların idxalına və digər nəşrlərə əsaslanan və ölkəmizdə açılmış beynəlxalq sərgidə və sərgilərdə idxal edilməklə Müstəşarlığın pərakəndə satış üçün icazə verdiyi malların idxalı üçün vergi nömrəsi mülkiyyət tələb olunmur. Ölkəmizin müstəqilliyini gücləndirmək, ölkələrarası qarşılıqlı əlaqələrin gücləndirilməsi, bazar iqtisadiyyatına keçiddən yaranmış problemlərin ağırlaşması, ilk növbədə ölkə iqtisadiyyatının və beynəlxalq biznes strukturlarında iştirakın ölkənin xarici iqtisadi fəaliyyətinin konseptual əsaslarının inkişafından asılıdır. Məlum olduğu kimi, xarici ticarətin ticarət barədə konseptual əsasları ölkənin inkişaf mərhələləri ilə tənzimlənməlidir və çünki burada metodik prinsiplər tarixi bir xüsusiyyətə malikdir. Ölkənin xarici ticarət siyasəti bütövlükdə iqtisadi yəhlükəsizlik konsepsiyasının ayrılmaz bir hissəsi kimi qəbul edilməlidir. Buna görə də dövlətin iqtisadi təhlükəsizlik sisteminin yaradılması və möhkəmlənməsi əsasən ticarətin təşkili və inkişafından asılıdır, beynəlxalq ticarət, maliyyə, kredit, qiymət, informasiya, ticarət və s. strukturların inkişaf etdirilməsindən bilavasitə doğur. Beynəlxalq ticarətin idarə edilməsi, maliyyə, kredit, informasiya ticarəti və s. strukturlarının qurulması ümumiyyətlə, dünya ölkələrini xarici ticarətə cəlb edəcək amillər əsas götürülməlidir. Xaricdəki fərdlər və təşkilatlar tərəfindən istehsal olunan malların və xidmətlərin satışına verilən nəzəri adlandırmadır.

Ən geniş mənada, bir ölkədə digər ölkələrə sərbəst dövriyyədə mal və xidmətlərin satılmasıdır. Eksport etmək üçün xüsusi sənəd və ya icazə sənədi almaq lazım deyil və bu çərçivədə vergiyə tabe olan fiziki və hüquqi şəxslər ixrac etmək imkanına malikdirlər. İxrac həyata keçirilərkən yerinə yetirilməli olan bəzi

proseduralar var. İxrac ilə əlaqədar proseduralar və veriləcək sənədlər, ixrac ediləcək ölkəyə, ixrac formasına və ixrac ediləcək məhsula görə dəyişir. Məsələn, AB ölkələrinə ixracat prosedurları və Azərbaycana ixrac məhsullarına kvota tətbiq edən ölkələrə ixrac və BMT qərarlarına uyğun olaraq tətbiq olunacaq proseduralar, embarqolu ölkələrə ixracatda təqib olunacaq proseduralar dəyişir. İxrac ediləcək məhsullardan asılı olaraq, bəzi əməliyyatlar da aparılır. Veriləcək icazə və sənədlər, ixrac ediləcək məhsula görə dəyişir. İxracatın əvvəlcədən icazə və ixracatına qadağa qoyulan məhsullar var. Müəyyən malların ixracı beynəlxalq müqavilələr və ya məqalə siyasətləri baxımından müvafiq qurumların əvvəlcədən razılığı əsasında aparılır. Sözügedən malların ixracı nəzərə alınmaqla, ixracdan əvvəl zəruri əvvəlcədən icazə almaq tələb olunur. Ölkələri xarici ticarət etməyə sövq edən səbəbləri isə 4 əsas qrupa bölünə bilər.

- Daxili tələbatdan sonrakı istehsal. Sənaye inqilabından əvvəl, iqtisadiyyatların təməl problemi əsas problemi sənayeləşmə hərəkətindən sonra istehsal olunan məhsulların və beynəlxalq bazarların necə genişləndirilməsinin öyrənilməsinin zəruriliydi. Ölkə daxilində tələb ödənildikdən sonrakı istehsal artımı, ölkələrin xarici ticarətə girməsini tələb edir.

- yerli istehsalın az olması. Xarici ticarətə gətirib çıxaran əsas amillərdən biri, bəzi ölkələrdə bəzi məhsulların istehsal olunmaması və ya daxili istehsal tələbatı ilə bağlı tələbatın azaldılmasıdır. Dünyadakı təbii ehtiyatların balanssız dağıdılması, texniki bilik və təcrübənin olmaması və iqtisadi inkişafdakı fərqlər, ölkələrin xarici ticarətinə gətirib çıxardı və qeyri-kafi istehsala gətirib çıxardı.

- Ölkələrarası qiymət fərqləri. Ölkələrdə daxili istehsal xərcləri fərqlidir. Texnoloji və ölkəyə xas olan istehsal amilləri və istehsal xərcləri fərqli olduğundan. Bu ölkələr arasında məhsuldarlıq fərqlərinin yaranmasına təsir göstərir. Məhsuldarlığın fərqliliyinə görə, ölkələr istehsal etdiyi malların, o cümlədən istehsal etdikləri malların yüksək qiymətə satılmasını və aralarında ən ucuz malları idxal

etməyə üstünlük verəcək və baha satış etməyi seçəcəklər.

- malların fərqləndirilməsi (fərqli ölkələrdə müxtəlif əmtəələrin istehsalı). Müəyyən bir əmtəə qrupunu istehsal edən bir qrup müəssisəyə sənaye deyilir. Bu müəssisələrin istehsal etdiyi məhsullar oxşardır, lakin bir-biriin eynisi deyildir. Mallar xarici görünüşü, istifadə üsulu və s. müxtəlif əlamətləri ilə fərqlənirlər. Bu, istehlakçı seçimlərinin fərqli olması, ölkələrin bir-biri ilə ticarətə təşviq edilməsinin səbəblərini və bu prosesdən qarşılıqlı faydalanma səbəbini, beynəlxalq ticarətin həyata keçirilməsi səbəbini yaradır. Dünya ölkələri qarşısında belə bir məsələni aktual edir ki, əmtəələri ən az minimum xərclə istehsal etsinlər. Ölkə daxilində ucuz məhsullar istehsal edilməlidir və baha başa gələn məhsullar xaricdən idxal edilməlidir. Beynəlxalq ticarət dünya üzərə qurulur, lakin hər bir bu ölkəyə fayda təmin edə bilər. Xarici ticarət, dünyanın dörd bir tərəfində tətbiq edilir, beləcə o ölkəyə faydalar təmin edə bilər. Yəni, beynəlxalq ticarət ölkənin sosio-iqtisadi inkişafı üçün istifadə edilir. Müasir çağda, bir neçə ölkədən bazar iqtisadiyyatına keçid, beynəlxalq ticarəti genişlətmək üçün ümidlər doğurur. Bu səbəblə, gənc dövlətlərin milli iqtisadiyyatlarının meydana gəlməsi və inkişafı böyük ölçüdə daxili imkanlarla və fürsətlərlə deyil, xarici faktorlarla - hər cür beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin, xüsusilə beynəlxalq ticarət əlaqələrinin daha geniş və şüurlu istifadəsi ilə bağlıdır. Beynəlxalq ticarət, daha inkişaf etmiş ölkələr üçün əlavə gəlir qaynağıdır. İqtisadi baxımdan zəif inkişaf etmiş ölkələrdə əmtəələr və xidmətlər daha yüksək qiymətlərdən satalarkən, xammallar isə həmin ölkələrdən qiymətlərə idxal edilir. Beləliklə böyük miqdarda qazanc əldə edilə bilər. Xarici ticarətin ölkənin beynəlxalq iqtisadi əlaqələrində səmərəliliyini artırmaq üçün, aşağıdakı prinsiplərə əməl edilməlidir. "Əmtəələrin və xidmətlərin beynəlxalq ticarətin hədəfi olduğu göz önünə alındığında, onun iki formasını ayırd edə bilərik - əmtəələrlə beynəlxalq ticarət və xidmətlərlə beynəlxalq ticarəti.

Əmtəələrlə beynəlxalq ticarət, fərqli ölkələrin əmtəə istehsalçıları arasında bir əlaqə şəklidir, xidmətlərlə beynəlxalq ticarət, fərqli ölkələrdən satıcılar və alıcılar arasındakı xidmət alverini əks etdirən xüsusi bir qlobal iqtisadi əlaqə şəklidir. Beynəlxalq ticarət, müxtəlif ölkələrin əmtəə istehsalçıları arasında, beynəlxalq xidmət ticarətini, alıcılardan və müxtəlif ölkələrdən gələn satıcıları xidmətlərini əks etdirən xüsusi bir qlobal iqtisadi əlaqələrin bir forması olan, bir-birinə bağlı və asılı bir beynəlxalq əmək bölgüsüdür (Şəkəreliyev A. 2009. s. 41-42). Əmtəələrlə və xidmətlərlə müasir beynəlxalq ticarət BIM (onların ümumi həcmnin 2/3-si) sistemində mərkəzi yer tutur, çünki, onun sferasına istisnasız olaraq hər şey – dünya təsərrüfatının bütün bsubyektləri qoşulur: fiziki və hüquqi şəxslər, biznes strukturlar, dövlətlər. Beynəlxalq əmtəə axını öz miqyasının daimi böyüməsiylə səciyyələnir, 2014-cü il üçün onların həcmi 20 trilyon dollardan çox olmuşdu. Ümumdünya Ticarət Təşkilatının məruzəsinə əsasən, beynəlxalq ticarətin həcmi mövcud geosiyasi və maliyyə çətinliklərinə baxmayaraq 2015-ci ildə 3,3%, 2016-cı ildə isə 4%-ə qədər artmışdır(Александров Е. Круглов В. 2017. s.44- 45). Qlobal iqtisadi şərtlərin sürətlə dəyişdiyi ticarət və xidmət sektoru iqtisadi fəaliyyətin əsas komponentlərindən birinə çevrilmişdir. Son illərdə xarici investisiyaların inkişafı nəticəsində, xidmət sektorunun informasiya texnologiyaları sahəsində əldə olunan irəliləyişlər nəticəsində ortaya çıxması və beynəlxalq işgüzar hərəkətilik, xidmət sektoru və ticarətin artması dünya ticarətində mühüm yer tutmuşdur. Treydməp məlumatları çərçivəsində, 2017-ci ildə qlobal ixracat həcmi 5,3 trilyon ABŞ dolları ətrafında olub. Xidmət sektoru, ölkəmizdə və dünyada yaradılan əlavə dəyər və məşğulluq imkanları ilə ən təsirli sektorlardan biridir və son illərdə əhəmiyyətli bir təcil qazandı. Xidmətlərin ixracatı 2002-ci ildəki 14 milyard dollardan 2018-ci ilə 48,5 milyard dollara qədər artmışdır. Müxtəlif ölkələrin arasında əmtəələrin və xidmətlərin alqı-satışının prosesindən ibarət olan beynəlxalq ticarət beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin tarixən birinci formasıdır. Beynəlxalq ticarət iki əsas növə ayrılır: xarici ticarət və dünya ticarəti

(ölkələrarası).Xarici ticarət - ixracın (xarici bazarda onların reallaşdırması üçün əmtəələrin və xidmətlərin xarici çatdırmaları) və idxalın (daxili bazarda onların reallaşdırması üçün əmtəələrin və xidmətlərin ölkəsinə idxal) həyata keçirilməsini ehtiva edən başqa ölkələrlə hər hansı ölkənin ticarətidir. Xarici ticarətin inkişaf səviyyəsi növbəti göstəricilərin köməyi ilə təyin edilir: (Александров Е. Круглов В. 2017. s.44-45). Yəni beynəlxalq ticarət elə bir məfhumdur ki, məzmunca xarici ticarətlə eyniyyət təşkil edir, çünki əsas komponentləri olan xidmət və əmtəələr ayrı-ayrı ölkələr və ya onlara məxsus hüquqi və fiziki şəxslər (şirkətlər və fərdlər) tərəfindən ixrac və idxalın həyata keçirilməsidir. Xarici ticarət beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin qurulmasının qabaqcıl formalarından biri və əmtəələrin, xidmətlərin, intellektual əmək məhsullarının beynəlxalq mübadilə sferasında ölkələr arasında əlaqələrin qurulmasına imkan yaradan, onların qarşılıqlı əlaqələrini gücləndirən dünya təsərrüfatının formalaşmasının əhəmiyyətli alətidir. (Трусевич. И. 2013. s. 58 -64).Xarici ticarət, xarici iqtisadi kompleksin tərkib hissəsi olaraq, ölkə iqtisadiyyatının formalaşmasına və sabitləşməsinə həmçinin millətin rifah halının artmasına imkan yaradan prioritet istiqamətlərdən biri hesab edilir. Ölkənin xarici ticarətinin inkişafı dövlət orqanlarının öz növbəsində makroiqtisadi səviyyədə keçirilən analitik tədqiqatların nəticələrinə söykənən idarəetmə qərarlarının qəbulunun effektivliyindən birbaşa asılıdır (Трусевич. И. 2013. s. 58-64). Vurğulamaq lazımdır ki, ayrıca götrülmüş dövlətlərin daxilində iqtisadiyyatın inkişaf prosesinin öyrənilməsi həyata keçirilmədən xarici ticarət sahəsində prosesləri anlamaq mümkün deyil, çünki xarici ticarət ümumiqtisadi qanunların hərəkətinə tabe olur və tendensiyalar və eyni zamanda dünya cəmiyyətinin inkişafının faktıdır. Xarici ticarət beynəlxalq əlaqələrin birinci formalarından biri hesab edilir(Трусевич. И. 2013. s. 58-64). 2015-ci ildə ÜTT-nin son üzvü olan Qazaxıstan qarışıq 160 ölkəyə malikdir və burada 3 rəsmi dil istifadə olunur: ingilis, fransız və ispan. Dünya Ticarət Təşkilatının 2018-ci il üçün ümumi büdcəsi 197 milyon İsveçrə frankına, ya da 210 milyon dollara bərabərdir. Çoxtərəfli

ticarət sisteminin hüquqi və institusional əsasları olan ÜTT rəsmi olaraq 1 yanvar 1995-ci ildə işlək təşkilat kimi fəaliyyətə başlamışdır. ÜTT, beynəlxalq ticarət sisteminin əsas quruluşu olduğunu sübut etdi və üzv dövlətlərə üzv dövlətlər arasındakı mübahisələrin həlli ilə bağlı qətiyyətlə fəaliyyət göstərir. Təşkilatın əsas vəzifələri:a) ÜTT-ni təşkil edən çoxtərəfli və çoxtərəfli ticarət razılaşmalarının həyata keçirilməsi və nəzarətinin təmin edilməsi,b) çoxtərəfli ticarət müzakirələri üçün forum yaratmaq,c) Ticari mübahisələrin həllini təmin etmək,d) üzv ölkələrin milli ticarət siyasətlərinə riayət etmək,e) Qlobal iqtisadi siyasətlə bağlı digər beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığı təmin etmək,f) inkişaf etməkdə olan və keçid iqtisadiyyatlarının çoxtərəfli ticarət sistemi ilə inteqrasiyasına kömək etmək.ÜTT qaydalarına görə ticarətin qaydaları aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır:- daha çox şərait yaratma və ya kömək etmə rejimi prinsipi; Bu prinsip, Baş razılaşmanın II bəndinə əsasən Ümumdünya Ticarət Təşkilatının üzv olan istənilən dövlətin təchizatçılarna, təcili və qeyd-şərtsiz xidmətlərin göstərilməsini, istənilən başqa ölkənin xidmətlərin və ya xidmətlərinin təchizatçıları üçün nəzərdə tutulan analogi xidmətlərdən daha əlverişli rejimlə yerinə yetrilməsini bildirir. Beləliklə, müxtəlif iştirakçı ölkələrin əmtəələrinin (işlərinin, xidmətlərinin) arasında qeyri-diskriminasiya haqqında söhbət və təmin olunur.- milli rejim prinsipi, Baş razılaşmanın maddə xidmətlərlə ticarət üzrə XVII bəndinə əsasən iştirakçı ölkələrin xarici əmtəələr və xidmətlər barəsində, yerli analogi əmtəələr və xidmətlər barəsində tətbiq ediləndən daha az əlverişli rejimi tətbiq etməmək- şəffaflyq prinsipi, hansı ki, Ümumdünya Ticarət Təşkilatının hüquq sistemində əsas açar elementdir. Hərçənd rəsmi o yalnız xidmətlərlə ticarət üzrə Baş razılaşmada ciddi şəkildə ifadə edilir. Bu prinsip Ümumdünya Ticarət Təşkilatı çərçivəsində Razılaşmaların bütün sistemində keçir-işləkdir. O bildirir ki, bu ölkədə uyğun olan əmtəələrlə (işlərlə, xidmətlərlə) ticarətə aid olan bütün informasiyanın əmtəələr (işlər, xidmətlər) xarici təchizatçılarının məlumatına qədər çatdırmanın təminatı üçün ölkələr bu hüquqi münasibətləri nizama salan hüquq normalarını

özündə saxlayan sənədləri dərc etməyə borcludur. Bundan başqa, maddi xidmətlərlə ticarət üzrə Baş razılaşmanın III bəndinə əsasən hər bir ölkə başqa üzv ölkələrin uyğun olan iqtisadiyyat sektorları sferasında qüvvədə olan qanunlar və qətnamələr haqqında informasiyanı alına bilinməsi mümkün olan informasiya mərkəzini yaratmağı öhdəsinə götürür. Şəffaflıq prinsipi dünyanın bütün mədəni ölkələrinin hüquq sistemlərində əsaslandırılmış, nəşr edilməmiş normativ hüquq aktlarının tətbiq edilməməsi prinsipinin beynəlxalq-hüquqi ifadəsidir.- konsultasiyalar və danışıqlar yolu ilə ticarət mübahisələrinin həlli prinsipi (Баскакова Н. ... 2007. s.11). (bənd 1 maddə 11 sanitar və fitosanitar ölçülərin tətbiqi üzrə Razılaşma; bənd 1 maddə 14 ticarətdə texniki baryerlər üzrə Razılaşma). Xarici ticarət sahəsində və xarici iqtisadi əlaqələrin başqa növlərində yaranan münasibətlər üzrə beynəlxalq hüququn normalarıyla nizama salınmış beynəlxalq əməkdaşlığın olduqca geniş və əhəmiyyətli sferasını təşkil edir. Beynəlxalq qanun-qaydanın bünövrəsini beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri yaradır. Onlar eyni zamanda iki funksiya yerinə yetirirlər. Onları müəyyən normativ çərçivələrlə məhdudlaşdıraraq beynəlxalq əlaqələrin sabitləşməsinə imkan yaradır və bütövlükdə yenilərini möhkəmləndirirlər və onların sonrakı inkişafına imkan yaradaraq beynəlxalq münasibətlər təcrübəsində meydana çıxır. Beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri BMT-in Nizamnaməsində qeyd edilmişdir və sodeş xarakterini daşıyırlar”, yəni ən yüksək nizamın yaratdığı öhdəlikdir və dövlətlər tərəfindən fərdi qaydada ləğv edilmiş ola bilmirlər. İqtisadi əlaqələrin beynəlxalq nizamlanmasında, həmçinin xarici ticarətdə, daxili işlərə qarışmamalar, gücün və güclə təhdidin tətbiq edilməməsi, əməkdaşlıqlar, beynəlxalq öhdəliklərin icrası, qeyri-diskriminasiyalar, qarşılıqlı xeyir və bəzi başqa məsələlər hər şeydən əvvəl hüquq bərabərliyi prinsipləri istifadə olunur. Eyni zamanda beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə xüsusi və ya sahə üzrə prinsiplər hazırlanmışdır və tətbiq edilir. Bu prinsiplərinin hərəkəti və təsiri ilk növbədə ticarət-siyasi rejimlərin formalaşmasına yönəlmişdir. Aşağıdakı xüsusi sahə üzrə prinsiplər geniş tanınmışdır:

- mümkün qədər çox kömək etmə prinsipi,
- milli rejim prinsipi,- qarşılıqlı xeyir prinsipi
- ,- tranzitin azadlığı prinsipi,
- xarici ticarət qanunvericiliyin aşkarlığı prinsipi.

Ümumiyyətlə prinsip razılaşmada iştirak edən hər dövlətin bütün üstünlüklərdən qarşılıqlılıq istifadə etməsi əsasında razılaşan digər dövlətə əlaqələrin uyğunlaşdırılmış dairəsi üzrə istənilən üçüncü dövlətlərə çatdırma hüququnu bildirir. Hüquqi nöqteyi-nəzərdən bu prinsip öz məzmununa görə, beynəlxalq ticarət və beynəlxalq iqtisadi münasibətlərə uyğun olaraq dövlətlərin hüquq bərabərliyinin həyatına keçirmənin ən effektiv metodudur. Qeyd etmək əhəmiyyətlidir ki, ÜTT, üzv dövlətlərə analoji, həm də müxtəlif nizamlama, rəqabət apararı yerli və idxal əmtəələrinə tətbiq etməyə icazə verərək birincisi, bu şəraitin (şərtlərin) son neytral effektinə əsasən yönəlir. İkincisi, dövlət alışları barəsində, ictimai sənaye fəaliyyətləri və ya ixracla bağlı olmayan istehsalə daxili subsidiya verilməsi zamanı bu qaydalardan istisnalara icazə verir (Баскакова Н. ... 2007. s.10-11). Tranzit azadlığı prinsipi. Tranzit və ya tranzit daşınmalar adı altında əmtəələrin (baqaj da daxil olmaqla), həmçinin razılaşan tərəfin ərazisi vasitəsilə gəmilər və nəqliyyat vasitələrinin, bu halda yalnız razılaşan tərəflərin ərazisinin sərhədi xaricində başlanan və qurtaran, nəzərdə tutulan ərazi vasitəsilə tam yolun hissəsi, yükün hərəkəti inin baş verdiyi keçidi anlatmaq üçün qəbul edilmişdir. Tranzit azadlığı prinsipinin hüquqi məzmunu növbəti əsas tezislərlə ifadə edilmiş ola bilər:

- tranzit azadlığı beynəlxalq tranzit üçün ən yararlı yolları təmin edilmiş olmalıdır.
- gəmilərin bayrağından asılı olaraq gəlmə, göndərmə, mənşəyindən, giriş, çıxış və ya təyinat yerlərindən, və ya hər hansı şəraitdə mülkiyyətə aid olan əmtəələrə, gəmilərə və ya başqa nəqliyyat vasitələrinə heç bir fərq qoyulmamalıdır;
- tranzit daşınmalar hər hansı lazımsız ləngimələrə və ya məhdudiyyətlərə məruz qalmamalıdır, gömrük rüsumlarından tranzit və bütün digər yığımlardan və tranzit

barəsində təyin edilmiş istisna başqa yığımlar əmtəələrin daşınması üçün yığımlardan başqa, və ya tranzitlə əlaqədar inzibati xərclərlə və ya verilən xidmətlərin dəyəriylə uyğunlar azad edilmiş olmalıdır(Баскакова Н. ... 2007. s.10-11). Tranzit azadlığı prinsipinin əhəmiyyəti onun coğrafi mövqeyindən asılı olmayaraq, mütləq mənada, həm də kontragent ölkələr kimi istənilən ölkə bazarlarına əmtəələrin onun sabit girişi vasitəsi ilə təminatdan ibarətdir. Bu prinsip beynəlxalq ticarət dövryyəsinin bütün subyektlərinin bərabərliyini təmin edərək əmtəələrin nəqliyyat girişi məsələlərində hüquq bərabərliyi prinsipini ifadə edir. Eyni zamanda bu bərabərlik heç bir halda malın (daşınmalara tariflər və s.) dəyərində təsir edən iqtisadi mexanizmlərin tətbiqinə mane olmur.Xarici ticarət qanunvericiliyin aşkarlıq prinsipi hər cür maneələri nəzərə alaraq xarici ticarət əməliyyatları – qanunları, qaydaları, məhkəmə hökmlərini və təsnifat və ya gömrük hədəfləri üçün əmtəələrin qiyməti (qiymətləndirilməsi) haqqında ümumi xarakterin inzibati sərəncamlarını özünə daxil edən xarici ticarət qanunvericiliyini və ya rüsumlarını, vergilərin və ya başqa yığımların paylarının dəyişikliyiylə əlaqədar gələcəkdə çıxış biləcək və ya tələbləri, məhdudiyətləri, və ya idxalın və ya ixracın qadağaları, onlar üçün ödənişlərin köçürülməsini və ya onların satışına təsir edən bölgüləri, nəql etməni, sığorta, anbarlarda saxlanmanı, müayinəni, emalı və ya başqa istifadəsini; dövlətlərarası və hökumətlərarası razılaşmaları planlaşdırmağa icazə verir. Ənənəvi olaraq aşkarlıq prinsipi xarici ticarət qanunvericiliyin aktının tətbiqini çətinliyə salan, ictimai maraqlara zidd olan və ya ayrı-ayrı müəssisələrin qanuni işgüzar maraqlarına zərər gətirən məxfi məlumatların yayılmaması haqqında düzəlişi nəzərdə tutur (Баскакова Н. ... 2007. s.10-11). Xarici ticarət fəaliyyətin dövlət tənzimləməsinin əsas prinsipləri aşağıdakılardır;

a) dövlətin xarici siyasətinin tərkib hissəsi kimi vahid siyasətin xarici ticarət sahəsində həyata keçirilməsi;

b) onun həyata keçməsi üçün xarici ticarət fəaliyyətinin və kontrolun dövlət tənzimləməsi sisteminin mərkəzləşdirməsi;

c) dövlətin gömrük ərazisinin vahidliyi;

d) iqtisadi tədbirlərin prioritetliyi;

e) xarici ticarət fəaliyyətin iştirakçılarının hüquqlarında bərabərlik və onların qeyri-diskriminasiyası;

f) hüquqların və xarici ticarət fəaliyyəti iştirakçılarının qanuni maraqlarının dövlət tərəfindənlə müdafiəsi, ticarət sirrinin mühafizəsi daxil olmaqla;

g) xarici ticarət azadlığı. Xarici ticarət mübadiləsi məhdudiyyətlərin və ya qadağaların qoyulmasına yalnız qanunla, başqa normativ aktlarla, həmçinin hamının qəbul etdiyi prinsiplərlə və beynəlxalq hüququn normalarıyla və tərəflərindən biri aidiyyəti dövlət olan beynəlxalq müqavilələrlə, müəyyən edilmiş hallarda icazə verilir (Закон Молдовская Респулика b.5). Rusiyada xarici ticarət fəaliyyətin dövlət tənzimləməsinin əsasları Haqqında 08.12.2003-cü il №164-FQ qanunu ilə XTF-nin hüquqi bazasının və xarici ticarət fəaliyyətin dövlət tənzimləməsinin əsas prinsiplərini belə müəyyənləşdirir.

- XTF-nin dövlət tənzimlənməsi və onun fəaliyyətinə nəzarət üçün sistem vahidliyi- ixracat nəzarət siyasətinin vahidliyi,- Rusiya Federasiyasının gömrük ərazisinin birliyi,

- XTF dövlət tənzimləməsinin iqtisadi ölçülərinin prioriteti,

- XTF və onların qeyri-diskriminasiyası iştirakçılarının bərabərliyi,

-XTF iştirakçılarının və sübutsuz müdaxilənin istisnasının (çıxarılmasının) hüquqlarının dövlət tərəfindən müdafiəsi və XTF iştirakçılara dəyən zərərin ödənməsi və s.(Закон РФ. 08.12.2003. b.5). BMT tərəfindən qəbul edilmiş qaydalara əsasən, Ümumdünya Ticarət Təşkilatı, OESR təriflərinə əsasən beynəlxalq ticarət – bu əmtəələrlə və xidmətlərlə transsərhəd mübadiləsindən ibarət olan dünyanın bütün ölkələrinin xarici ticarətinin məcmusu ölkələrin arasında ödənməmiş əmtəə dövriyyəsidir. Beynəlxalq ticarətin predmeti kimi maddi şeylər/hazır məhsul maşınlar və avadanlıq, xammal və əmtəələr, xidmətlər və intellektual

mülkiyyət/müəlliflər və patent hüquqları çıxış edir.(Новосельский И 2007. s.4-7). Beynəlxalq ticarət prinsiplərinə digər bir mənbə isə belə bölgü vermişdir. Ticarət azadlıqları” prinsipi başqa ölkələrlə azad ticarətə suveren hüququ bildirir, azad ikitərəfli və çoxtərəfli müqavilələri icra etmək, beynəlxalq təşkilatlara birləşmək, ticarətin xeyirlərindən istifadə etmək, beynəlxalq ticarətin dünya problemlərinin həllində iştirak etmək. Ticarətdə diskriminasiyalara yox” prinsipi dövlətin diskriminasiyaya məruz qalmamaq, hamı üçün ümumi rejimdən istifadə etmək. xarici bazara əmtəələrin girişi, milli bazarı müdafiə hüququnu bildirir.!“qarşılıqlı xeyir” prinsipi beynəlxalq ticarət problemlərinin və məsələlərin həlli vaxtı dövlətlərin onları nəzərə almaq maraqlar, dövlətlərin beynəlxalq ticarətdə sınıxdırmatətbiq etməmək vəzifəsi başqa dövlətlərin xeyirin və ya zərərinin çıxardılmasına yönəldilmiş məcburi tədbirlərə hüququnu bildirir (Новосельский И 2007. s.4-7). Milli rejim verilmələri” prinsipi dövlətlərin bütün idxal olunan əmtəələrə idxal mənşəyindən asılı olmayaraq milli əmtəələrə daxili bazarda tətbiq etdiyi rejimi tətbiq etməyə borclu olduğunu bildirir (Новосельский И 2007. s.4-7). Daha çox Kömək etmək Prinsipi (DKeP)ikitərəfli ticarət müqavilələrindən, ÜTT sənədlərindən irəli gəlir.O dövlətlərin maksimal əlverişli xarici gömrük tarifi ərazisində öz əmtəələrinə münasibətdə gömrük tariflərinə, dövlətlərin xarici əmtəələri maksimal əlverişli gömrük tariflərinin tətbiqi ilə yaymaq öhdəçiliyini, həmçinin inkişaf edən ölkələrlə ticarətdə preferensiyaların ümumi sistemi çərçivəsində sərhəd ticarətində baş verən preferensial tarifləri verməməyə dövlətlərin hüququnu bildirir. İnkişaf edən ölkələr üçün preferensiyaların” prinsipi inkişaf etmiş ölkələrin bazarlarında qarşılıqlı kompensasiya olmadan inkişaf edən ölkələr üçün onların əmtəələrinə münasibətdə gömrük rüsumlarının xüsusi tariflərin qoyulması, inkişaf etmiş ölkələrə inkişaf edən ölkələrlə özlərinin arasında ticarətdə baş verən maddi yardımların tətbiqinə inkişaf edən ölkələrin hüququ, həmçinin ictimai cəhətdən iqtisadi inkişaf üçün ixracatlara preferensiyaları verməməsi hüququnu bildirir. Tranzit azadlıqları” prinsipi hüququ

dənizə çıxışa malik olmayan dövlətin dənizə beynəlxalq ticarət həyata keçmə üçün azad giriş hüququnu, tranzitin azadlığına hüququnu və gömrük rüsumlarından tranzit əmtəələrin azad olması hüququnu, sahilboyu dövlətlərin tranzit azadlığına malik olmayan dövlətlərin əmtəələrinə dənizə çıxış vermək vəzifəsini bildirir Xarici ticarət statistikasısı son 15 ildə, dünya xarici ticarət dövriyyəsinin dünya ÜDM artımı sürətlərini əhəmiyyətli dərəcədə ötən sabit və daimi artımını göstərir (Новосельский И 2007. s.4-7). İttifaq səviyyəsində xarici ticarətin nizama salınması prinsipləri belə fəaliyyətin təsirinin ölçülər və tədbirlər siyahısı möhkəmləndirilməmişdi; əmtəələrlə xarici ticarətin dövlət tənzimləməsi metodlarının tətbiqinin prosedurları qeyri-mükəmməl idi. İqtisadi siyasət “hərəkətlərin istehsal sahəsində dövlət adından hökumət tərəfindən keçirilən, bölgülər, mübadilə, istehlak, yığımlar, ixrac, ölkəyə iqtisadi məhsulun idxalı kimi məcmu tədbirlərin baş xəttini təşkil edir.(Матвиенко Г. 2014. s.31-34). Ən ümumi qiymətləndirmələrə görə dünya iqtisadi əlaqələrinin ümumi həcmnin təxminən 80% -i beynəlxalq ticarətdən asılıdır. Birincisi, milli iqtisadiyyatın inkişafı və BİM sistemindəki yeri üçün müstəsna əhəmiyyəti sayəsində ölkənin beynəlxalq iqtisadi əlaqələrində xarici ticarətin effektivliyini artırmaq üçün aşağıdakı prinsiplər tətbiq edilməlidir:

1.3. Dünya təsərrüfat sistemi və xarici ticarət əlaqələrinin müasir inkişaf meylləri

Müasir dünyada elmi və texnoloji inkişafın artması beynəlxalq ticarətdə aparıcı amil olmuşdur. Dünya ölkələri, xüsusilə sənayeləşmiş ölkələr, beynəlxalq ticarət kanallarına getdikcə yeni və inkişaf etmiş məhsullar əlavə edirlər. Hal-hazırda dünya ticarətinin yarından çoxu kənd təsərrüfatı məhsulları və xammal deyil, sənaye məhsullarından ibarətdir. Hər hansı bir ölkədə sənaye məhsullarının sürətli inkişafı bu sahədə qabaqcıl texnologiyaların intensiv istifadəsinin nəticəsidir. Beynəlxalq ticarət nəzəriyyələrinin müxtəlifliyinə və aktuallığına baxmayaraq, bunların heç biri müasir

ticarətin bütün real tiplərini və tendensiyalarını açıqlaya bilmir. Beynəlxalq ticarətin payı ümumi beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin 80% -ni əhatə edir. XX əsrin ikinci yarısında, xarici və beynəlxalq ticarət dünya iqtisadiyyatının bütövlükdə artım sürətləri böyüməyə təşviq etməsi ilə böyüməsini təmin etmişdir. 1960 – 2000-ci illərdə dünya ÜDM-i 26,7 dəfə, dünya ixracının həcmi 49,8 dəfə artmışdır (Артеменко Т. В.2015. s. 22). Xarici ticarətin əhatə dairəsi gündən-günə artmaqdadır Dünyanın ən inkişaf etmiş sənaye ölkələri Yaponiya, Almaniya, Fransa, İtaliya, Cənubi Koreya, Sinqapur və digər ölkələr dinamik xarici ticarət münasibətlər vasitəsilə müvəffəqiyyət əldə etmişlər və müasir dünyada bazar iqtisadiyyatı sisteminə keçid beynəlxalq ticarətə ümid yaradır, belə ki, gənc dövlətlərin milli iqtisadiyyatlarının formalaşması daxili iqtisadi imkanlardan, xüsusilə beynəlxalq ticarətin daha geniş və səmərəli istifadə və inkişafı böyük ölçüdə xarici amillərdən asılıdır. İxrac vaxtı ölkə yüksək dünya qiyməti və daha aşağı daxili qiymət arasında fərqlə ölçülən xeyri daha çoxəldə edir. İdxal vaxtı milli imtina əsasında malın bu və ya digər növünün istehsalına çəkilən daxili xərclərin qənaəti baş verir, çünki idxal edilən malların qiymətləri ölkə içərisindəki istehsalının xərcləriylə müqayisədə qiymət həddindən aşağı olur. Dünya ixracının həcmi dünya idxalının həcminə bərabər olmalıdır, çünki dövriyyədə bir ölkədən çıxardılan və digər ölkələrə idxal edilmiş eyni mallar dövrədir. Ancaq faktiki olaraq dəyər üzrə dünya idxalı dünya ixracından daha çoxdur. Bu onunla bağlıdır ki, ixracat malları fob qiymətləri üzrə, amma idxal malları isə, – beynəlxalq ticarətinin ən dinamik elementidir. Onların artması beynəlxalq bazarda mal sektorunun artmasını qabaqlayır. Beynəlxalq aləmdə xidmətlərlə ticarətin inhisara almasının dərəcəsi daha yuxarıdır, nəinki beynəlxalq yalnız malın dəyərini özündə ehtiva etməyən, həm də nəql etmənin və sığortanın dəyərini də birləşdirənsif qiymətlərinə görə hesablanır (Костюнина Г..2005. s.36-59). Xarici ticarətə aid araşdırmalarda xidmət və əmtəələrin beynəlxalq ticarətdə oynadığı rolu əsas tendensiyaları formalaşdıran amillər kimi izah edirlər. Əmtəələrin Beynəlxalq Ticarəti

(ƏBT) və xidmətlərin beynəlxalq ticarəti növlərinə və inkişaf meyillərinə görə təhlil edilir. ƏBT-də əmtəə-mal strukturunun əsas müasir tendensiyaları beynəlxalq ticarətin əmtəə-mal strukturu - bu dünya ticarət dövriyyəsində mal qruplarının nisbətidir. ƏBT-də əmtəə-mal strukturunun müasir tendensiyaları aşağıda verilmişdir.

a) ƏBT-nin ekspertlərinin qiymətləndirilmələrinə əsasən hal-hazırda dünya ixracında: emal edici sənayenin məhsulu 75% təşkil edir, həm də bu göstəricinin yarısı texniki olaraq mürəkkəb mallar və maşınlardır; ərzaq malları 8% (həm də içkilər və tütün) təşkil edir; mineral xammal və yanacaq 12% təşkil edir.

b) Hazır məmulatların yüksək xüsusi çəkisi müşahidə olunur (dünyada 80% ticarət, 40% - maşın-texniki məhsula, onlardan: inkişaf etmiş ölkələr: ixrac - 77%, idxal - 70%; inkişaf edən ölkələr: ixrac - 22%, idxal - 28%).

v) Beynəlxalq əmtəə mübadiləsinin (BƏM) inkişafında ənənəvi tək malların qiymətinin azalması və yeni əmtəə formalarının yaranması (meydana çıxması) tendensiyası aydın müşahidə olunur: əmtəə-qrup; əmtəə-obyekt; əmtəə-proqram (texnoloji sistemlər və bütöv zavod kompleksləri; müasir texnologiya, texniki biliklər və başqa informasiya spesifik əmtəəyə çevrildi).

q) Demək olar ki, dünyada ixracatın 40% dəyəri texniki olaraq mürəkkəb, xüsusi məhsulların maşınlar və nəqliyyat avadanlığının payına düşür -. Maşınqayırma məhsullarının ixracının artımı komponentlərlə (qovşaqlar, detallar, yarımfabrikatlar) ticarətin eyni zamanda olan artmasıyla müşayiət olunur. son məhsulun ayrı-ayrı hissələri və s., əsasən sənaye cəhətdən inkişaf etdirilmiş ölkələrin arasında) Hazır tək məmulatların payının azalması müşahidə olunur.

d) Xammalda BT payının azalması, inkişaf etmiş ölkələrin (resursqənaətedici texnologiyalara keçid nəticəsində) istehsalında xammal malları rolunun azalmasıyla bağlıdır, belə ki, xammalla (əldə edilən sahələrə müasir texnologiyaların intensiv tətbiq etməsinin hesabına) onların təmin olunmasının artımıyla; kimyəvi sənayenin inkişafı əsasında sintetik materialların istehsalının genişlənməsiylə (sintetik kauçuk,

plastmassalar və s.).Eyni zamanda mineral yanacaq - neft və təbii qazla - ticarət kəskin artdı, nəticə kimi yanacaq-enerji balansının strukturunda kimyəvi sənayenin və dəyişikliklərin inkişafı baş verdi. Xammal və energetika resurslarıyla ticarətdə ixtisaslaşdırılan bir sıra ölkələr mövcuddur.

e) İntensiv istehsalat texnikaları və kənd təsərrüfatı məhsulunun emalı əsasında ölkələrin təmin olunması artan ölkələrin bütün qruplarında ÜDM-da aqrar sektorun payının düşməsinə görə ərzağın xüsusi çəkisi enir, qiymətləri isə düşür.j) Məhsulların yerli şəraitə uyğunlaşdırılması və ya (şərtlərə) (təchizatçılara, istehlakçılara, standartlara) TNK texnologiyalarının təkmilləşdirilməsi.k) şirkət daxili mübadilə çərçivəsində möhkəm istehsal əlaqələrinə xidmət edən əmtəə dövriyyəsiylə müqayisədə uzunmüddətli kooperativ və podrat münasibətləri (əlaqələri) əsasında adi ticarət ticarətin rolunun nisbi enməsi düşməsi.Bu hadisənin səbəbləri - transfert çatdırmaları və transfert qiymətləndirməsi yolu ilə istehsalın müəyyən xərclərini TNK-nı aşağı salmağa cəhddir. Beynəlxalq əmtəə-mal axınının Diversifikasiyası - buraxılan malların idxal-ixrac nomenklaturasının genişləndirilməsidir.

4. Beynəlxalq xidmətlərlə ticarətin əsas müasir tendensiyalarıHal-hazırda xidmət göstərilməsi əmtəələrlə ticarətin dərəcəsi. Beynəlxalq xidmətlərlə ticarətinin (BXT) əsas tendensiyaları:a) xidmətlərin ixracında nəqliyyatın payının ixtisarı, təsiri altında BXT –də xammalın xüsusi çəkisinin azaldılmaları yüklərin daşınmasının payının düşməsiylə bağlı meydana çıxır;

a)daşınmalara tələbatın azaldılması şəraitində fraxt paylarının azalmasıyla;

b)əhalinin gəlirlərinin artımının turizmin hesabına olan payının artımı, nəqliyyatın və mehmanxana təsərrüfatının vasitələrinin təkmilləşdirilmələri;

v) Tərkibinə maliyyə və müxtəlif biznes-xidmətlər daxil ol"Xüsusi şəxsi xidmətlər" seqmentinin daha dinamik inkişafı;

q) rəsmi və ya hökumət xidmətlərinin payının ixtisarı;

d) xidmət sahəsinə investisiyaların artımı (Каплина О. 2012. s.41-44). ÜTT üzv ölkələr arasında iqtisadi əlaqələrin yaxşılaşdırılmasına nail olmaq üçün üzv ölkələr qarşılıqlı maraq əsasında fəaliyyət göstərərək, beynəlxalq ticarətdə əlaqələri sıxlaşdırma biləcək hər cür maneə və fərqli müqavilələri ləğv etməyi nəzərdə tutur. İdxal və ixracatda tətbiq olunan bütün tarifsiz maneələri ilk növbədə tariflərə çevirən və bu tarifləri aradan qaldırmaq məqsədi ilə tətbiq olunan iki praktikaya görə mühüm qaydalar hazırlanmışdır. Birincisi ən əlverişli ölkə qaydasıdır. Bu qayda ilə, bir ölkəyə verilmiş istənilən imtiyaz və ya rahatlıq bütün digər üzv dövlətlərə ayrı-seçkiliyə yol verilmədən tətbiq edilir. İkincisi, milli qaydalara tabedir. Buna görə, yerli vergilər və əməliyyatlarda bütün mallara və xidmətlərə bərabər tətbiqlərə daxili və xarici ayrı-seçkilik etmədən tətbiq edilməlidir (HOKKETT. 2005. s. 106). Müstəmləkə ölkələrinin siyasi müstəqillik əidə etmələri və onların tərkibində xarici ticarətə meyilli iqtisadiyyat formalaşdıran Yeni Sənayenin ayrılması (Məhərrəmov A, Aslanov H. 2016. s. 23-24). Müasir dövrdə, xüsusən son 100 ildə qloballaşan iqtisadiyyat beynəlxalq ticarət sferasında konseptual yanaşmaları inkişaf etdirmişdir. İkinci dünya müharibəsindən sonra dünya ticarətində müşahidə olunan empirik hadisələr; ticarətin liberallaşdırılması, oxşar iqtisadiyyatlar arasındakı ticarətin artması, sənaye mallarının daxili sənaye ticarətinin artması və informasiya intensiv ticarət payının artmasıdır. Ənənəvi faktorlar nəzəriyyəsi inkişaf etmiş ölkələr və inkişaf etməkdə olan ölkələr arasındakı sənayelərarası ticarətin mahiyyətini izah edə bilməsinə və beynəlxalq ticarətin fərqli faktorların müqayisəli üstünlüyünə əsaslanmasına baxmayaraq dünya ticarətində müşahidə olunan hadisələri izah etmək üçün kifayət deyil. Həm sadə, həm də məhdudlaşdıran fərziyyələr və Leontiv Paradoksunun ortaya çıxması kimi faktorlar həmçinin faktorlar nəzəriyyəsinin günümüzün qloballaşmış beynəlxalq ticarətinin əhəmiyyətli bir hissəsini izah etmək qabiliyyətini məhdudlaşdırır. Bu kontekstdə beynəlxalq ticarətdə müşahidə olunan empirik hadisələri izah etmək üçün 1960-cı illərin əvvəllərində yeni Xarici Ticarət nəzəriyyələri tətbiq olunmuş və 1970-ci illərin

sonlarına doğru inkişaf etmişdir. Bu əlamətlərin reallaşmasını 1947-ci ildə ABŞ-ın razılığı ilə yaradılmış QATT (Ticarət və Tariflər üzrə Baş Saziş) öz 10 üzərinə götürmüşdür. O vaxtlar bu müqaviləyə 23 dövlət imza atmışdılarsa, indi dünyanın 150-dən çox dövləti onun üzvüdür (Qəribov A, Əzizov A. 2017. s. 9-10). Müasir dünya iqtisadiyyatı bir qlobal iqtisadi təsisatdır. Bu mənada əslində beynəlxalq iqtisadi münasibətlər və xarici ticarət mübadiləsində iştirakçılar ciddi əlaqəli və bir-birinə bağlı olan milli iqtisadi icmaların toplusudur. Bu orqanizm beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin tarixi inkişaf prosesində yaranmış və uzun, mürəkkəb yol keçərək formalaşmışdır. Qlobal iqtisadi sistemin, böyük sənaye inqilabının sürətli inkişafı maşın sənayesinin yaradılmasından sonra başladı və dövlətlərarası iqtisadi və ticarət əlaqələrini dərinləşdirdi.

Yüzdilliklər boyunca beynəlxalq ticari-iqtisadi siyasətdə qarşılıqlı əlaqəli iki tendensiya mövcud olmuşdur.

Birinci — beynəlxalq ticarətin liberallaşdırmasına, sülh əməkdaşlığına və dünya (millətləri) xalqları tərəfindən qarşılıqlı mədəni ünsiyyətə, məhsuldar güclərin beynəlmilləşdirilməsi, beynəlxalq əmək bölgüsünün tərəqqisi prosesləriylə əlaqədar yaranan ticarət baryerlərinin məhv edilməsinə cəhd.

İkinci — eyni zamanda proteksionizmin gücləndirməsi, "yad" kapitalın və malların "öz" ölkəsinə nüfuz etməsini (keçməsinə) məhdudlaşdırmaq cəhdləri, yəni xalqların milli sərhədlər çərçivəsində mövcudluğuyla obyektiv şərtlənmiş və dövlətin və onun milli cəmiyyətinin (daha çox dar mənada)- özünün bu maraqlarını ictimai maraqlar haqqında fikirlərlə örtən milli kapitalın maraqlarının təminatı,) maraqlarının təminatı məsələlərinə əsaslanan tendensiya. Ölkələrin ticarət siyasətində bu iki tendensiya növbəti proseslərdə konkret görünür:

- bütün dünya ölkələrində gətirilmə gömrük rüsumlarının paylarının ölçülərinin mütləq və nisbi azalması;

- inkişaf edən ölkələrə xüsusi ilə ən az inkişaf etdirilmiş ölkələrə, inkişaf etmiş ölkələrin birtərəfli kənardan preferensiyaların verilməsi;

- aqrar proteksionizm;

- daha əvvəl qəbul edilmiş onların qaydaların və prosedurların tətbiqindən və ya onların tətbiqindən imtinanın daha geniş izah edilməsinin hesabına xarici rəqiblərdən daxili bazarın müdafiəsi vasitələri arsenalının genişlənməsi;

- ticarətə milli məhdudlaşdırıcı və proteksionizm qaydalarının tətbiqi və.s. Müxtəlif intensivliklə baş verən bütün bu proseslər və tendensiyalar yüzilliklər boyunca inkişaf edirdi, və bu müddətdə onların formaları dəyişirdi, amma tənzimləmə mexanizmləri daha çox mürəkkəb və inkişaf etdirilmiş olurdu, onlar elə bu günlərdə də bütün yeni növlərlə zənginləşirlər. İnkişaf edən beynəlmiləl ticarət-iqtisadi və maliyyə əlaqələri, xüsusi ilə təzyiq altında qloballaşm, proteksionizm məhdudlaşdırılmasını tələb edir, ancaq böhran hadisələri, dünya təsərrüfatının bu və ya digər iştirakçısının zəifləməsi onu ticarətin liberallaşdırılmasında ümumi kursdan kənarlaşmağa məcbur edir (Хасбулатов Р.И. 2014.s. 17). Xarici ticarətin inkişafına təsir edən amillər, xarici ticarətin məntiqi davamı aşağıdakılardır:

1. Əməkdaşlığın beynəlxalqlaşdırılmasının dərinləşməsi və dünya iqtisadiyyatının beynəlxalqlaşdırılması milli iqtisadiyyatların açıqlığının artmasına səbəb olmuşdur. İqtisadi amillər milli və beynəlxalq iqtisadiyyata və ətraf mühitə təsir göstərən ətraf mühitə təsirlərdir. İqtisadi artım, yaşayış standartları, vergilər, dövlət xərcləri, faiz və valyuta məzənnələri, milli səviyyəyə təsir göstərə biləcək qlobal iqtisadi amillər kimi iqtisadi amillər şirkətin gələcək perspektivlərinə necə təsir edəcəklərini təhlil etmək üçün vacibdir.

2. Elmi-texniki tərəqqi 1970-ci illərdə milli iqtisadiyyatlarda geniş struktur dəyişikliklərinə əsas olmuşdur. Texnoloji amillər şirkətin daha yaxşı və daha yeni məhsullar istehsal etdiyi və ya xərc-effektivliyi təmin edən yenilikçi istehsal üsulları ilə bağlı olan informasiyanın təkmilləşdirilməsinə dair ekoloji təsirlərdir. Texnoloji

inkişaf davamlı olaraq, şirkət öz sahəsindəki məlumatlılığını qoruya və müvafiq olaraq dəyişikliklər etməlidir və rəqiblərindən əvvəl yeni texnologiya qazanmalıdır. 1970-1990 illəri arasında ölkələr arasındakı əlaqələr xarici və neoliberal siyasətlərin təsiriylə artdı və ölkələr arasında paralel rəqabət artdı. Bu inkişaf bir-birindən asılılıq yaratdı. 1980-ci illərdən bəri həyata keçirilən siyasətlər və kommunikasiya və texnologiya sahəsində inkişaf səbəbindən artan qloballaşma və bipolar sifarişin sona çatması səbəbindən beynəlxalq ticarət və istehsal çox fərqli bir ölçüə çevrildi. Qloballaşma və beynəlxalq ticarət və istehsal iki tərəfli bir inkişaf göstərdi və bir-birini qidalanma konsepsiyaları olaraq yerini aldı. 1990-cı ildən sonrakı dövrdə, beynəlxalq ticarətin və istehsalın inkişafı Soğuk Savaş sonrası bipolyar dünya düzəni ortadan qalxması və liberal siyasətlərin artması və beynəlxalq investisiyalara maneələrin aradan qaldırılması sayəsində sürətləndi. 1981-ci ildə qurulan Körfəz Əməkdaşlıq Təşkilatı, 1985-ci ildə qurulan İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı, 1995-ci ildə qurulan Dünya Ticarət Təşkilatı və 1994-cü ildə qurulan Şimali Amerika Azad Ticarət Anlaşması (NAFTA) kimi azad ticarət zonaları və gömrük birlikləri kimi təşkilatlar inkişafa çox əhəmiyyətli bir qatqı təmin etdik. 1979-cu ildə yaradılan Avropa Pul Sistemi (EMS), AB-nin inteqrasiya prosesində pul vahidinə nail olmaq üçün bir inkişafdır. Bu sistemdə valyuta kimi Avropa valyuta birliyi (ECU) istifadə olunur və milli valyutalarla əlaqəli maliyyə əməliyyatları ECU ilə qiymətləndirilir. 1992-ci ilə qədər davam edən bu pul sistemi, valyuta məzənnəsinin sabitləşdirilməsi baxımından beynəlxalq ticarətə kömək edən bir faktor kimi qəbul edildi. Bu tarixə qədər Maastricht Sazişinin imzalanması ilə İqtisadi və Ticarət Birliyi qurulmasına qərar verildi. Bu çərçivədə, AB çərçivəsində həyata keçirilən azad hərəkətə əlavə olaraq vahid bir valyuta qəbul edilmiş və bu valyuta 1999-cu ildə tətbiq edilmiş və 1 ECU = 1 Avro olaraq qəbul edilmişdir. 2000-ci ildən etibarən informasiya və texnologiyanın inkişafı və qloballaşmanın dördüncü dalğa çatması nəticəsində ölkələrarası qarşılıqlı əlaqə artmışdır. Artan qarşılıqlı əlaqə, beynəlxalq istehsalda

olan ölkələr arasında arz-tələb münasibətinə müsbət təsir göstərmişdir. Statistik məlumatlar təhlil edildikdə, 1991-ci ildə dünya istehsalı 4,719 trilyon dollardan 2014-ci ildə 12,143 trilyon dollara qədər artdığını görürük. Prosesdə kiçik dalğalanmalara baxmayaraq, istehsalat 5,595 trilyon dollardan 2002-ci ildən 9,94 trilyon dollara çatdı. Digər tərəfdən 2009-cu ildə 2008-ci ildə qlobal böhrandan sonra 9,94 trilyon dollardan 9,123 trilyon dollara (Dünya Bankı, 2016) düşmüşdür. 2008-ci ildəki qlobal böhranın olduğu ABŞ-da deyil, qloballaşan dünyada digər ölkələrdə də beynəlxalq ticarət həcmində əhəmiyyətli bir azalma olmuşdur. Əvvəlki ildə ticarət həcmnin artımı tədricən 6,8% -dən azaldılmış və 2009-cu ildə -19% -dək azalmışdır. 2010-cu ildə 19,2% artımla son 10 il ərzində zirvə qazanan qlobal ticarət həcmi 2016-cı ildə orta hesabla 1% səviyyəsində böhrandan sonra ən aşağı səviyyədə olmuşdur.

II FƏSİL. MÜASİR DÖVRDƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ XARİCİ TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİNİN FORMALAŞMASI, İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ONLARIN TƏNZİMLƏNMƏSİ MEYİLLƏRİ

2.1 Xarici ticarət əlaqələrinin mövcud vəziyyəti, onun formalaşması və inkişaf meylləri

Dahi lider Heydər Əliyevin xarici ticarət və beynəlxalq münasibətlər sahəsindəki inkişaf strategiyasının Azərbaycan Respublikasının möhtərəm Prezidenti İlham Əliyevin davam etdirməsi sayəsində Azərbaycanda yaradılan sosial-iqtisadi potensial mübadiləyə davamlı iqtisadi inkişaf və müvəffəqiyyətli idxal və xarici ticarət əlaqələri və makro iqtisadi münasibətlərdə sabitliyi təmin etmişdir. Bu strategiyanın reallaşdırılması, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, bölgələrin peşəkar şəkildə inkişafı, bölgələrin sürətli və dinamik inkişafı və strateji valyuta rezervlərinin səmərəli şəkildə istifadəsi həyata keçirilmişdir. Dövlətin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən siyasətin reallaşdırılması onu gələcək illərdə münəzəm inkişaf üçün möhkəm əsas olmasına, Azərbaycan dövlətinin iqtisadiyyatının dünya iqtisadi sisteminə uyğunlaşmasını sürətləndirməyə və əhəlinin rifah halı səviyyəsini daha da normallaşdırmağa imkan vermişdir. Bu səbəbdən, qlobal rəqabət qabiliyyəti hesabına görə, keçən il Azərbaycanın MDB dövlətləri arasında ilk yeri tutmuşdur.

Bundan başqa Azərbaycan iqtisadiyyatında vəziyyət "Standard & Poors" reyting agentliyinin qiymətləndirməsində "Müsbət" mövqeyini qoruyub saxlamışdır. Bildiyimizə görə, xarici ticarətin birinci elementi ixracdır. Ölkəyə gətirilən mallara əlavə olaraq idxal olunan və emal edilmiş mallar və əsas kəmiyyət, keyfiyyət xüsusiyyətləri dəyişdirən xarici mallar ixrac olunan mallara daxil edilir. İxracın dəyəri FOB qiymətlərinə və ya ixrac edən ölkənin ədalətli kənar qiymətlərinə əsaslanır, yəni malların dəyəri torpaq sərhədlərinə və ya ölkənin limanlarına çatdırılmasını və yüklənməsini ehtiva edir. İkinci əsas element idxal olunur: idxalın qiyməti CIF qiymətlərinə və ya idxalçı ölkənin dürüstlük qiymətlərinə, yəni malların qiymətinə,

ölkənin sərhədlərinə köçürmə xərclərinə və sığorta xərclərinə əsaslanır. Azərbaycanca bazar bu cür iqtisadiyyatına keçid on minlərlə biznes, icmalar, həmkarlar ittifaqları və xüsusi mülkiyyətə əsaslanan təşkilatlarla xarici valyutanın ticarətinə böyük imkanlar yaradıb. İstənilən bir işin xarici iqtisadi işlə məşğul olmaq hüququ vardır. 2018-ci ildə subsidiyaların ayrılması, eləcə də kənd təsərrüfatına və xüsusilə pambıq istehsalına investisiya qoyuluşu məhsuldarlığın artmasına və kənd təsərrüfatı mallarının kəmiyyətə artmasına səbəb olmuşdur. 2018-ci ilin yanvar-iyul ayları ərzində 2017-ci ilin yanvar-iyul ayları ərzində buğda idxalı 17,1%, bitki yağları 41,7 %, tərəvəzlər 47,5 %, çay 6,3 %, quşçuluq artmışdır. və əlavə məhsullar - 3,7 %, qara metallardan - 2 dəfə, avtomobil - 2,7 misli, qara metallardan - 27,3 %, mineral gübrələr - 77,0 %, mebel - 32,1 faiz, bıçaq və səthlər - 4,1%, rezin təkərlər - 2%, polietilen - 60%, ev kondisionerləri - 20,2%, yük maşınları - 2,2 dəfə, paltaryuyan maşınlar - 29,2 sement və sement klinkerləri - 59,4%, məişət sobaları - 2,3 dəfə , siqaret idxalı 3,7 %, şəkər və şəkər məhsulları 45,2 %, yağ və digər süd məhsulları 20,7 %, kartof 23,2 %, mal əti 21,0 %, tərəvəz 46 %, 3%. 2018-ci ilin yanvar-iyul ayları ərzində, yeni meyvə ixracatı ötən ilin eyni dövrünə görə yüzdə 48 artdı. Biz də kartofu ixrac edirik - 15,5 %, bitki yağı - 23,6 %, təbii üzüm və üzüm şirəsi - 2 dəfə, meyvə və tərəvəz - 23,5 %, polietilen - 10,9 %, işlənməmiş alüminium - 18 faiz , 5, pambığın lifi - 66,9 %, qara metal boru - 10,2 faiz, pambıq iplikləri - 23,1 faiz. Tərəvəzin ixracatı 1,5 %, şəkər - 44,7%, meyvə və tərəvəz suları - 15,2 %, tütün - 20,1 %, çay - 17,6 %, marqarin, 8 % düşüb."Azərbaycandan ixrac olunan əkinçilik və qida məhsullarının təxminən 44 faizi ilkin, 56 faizi sənaye məhsuludur, lakin əsas kənd təsərrüfatı mallarının ixrac coğrafiyası çox məhdud ölçüdədir, belə ki, bu malların 90 %-i sabiq Sovet İttifaqı dövlətlərinə Baltikyanı dövlətlər istisna olmaqla) Rus bazarı digər ölkələr və Azərbaycan tərəfindən ixrac edilən əsas məhsulların təhlili əsasında Azərbaycan ərazisində istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının ən əsas bazarlarıdır və bu bazarda üç əsas ixrac məhsulu müəyyənləşdirilmişdir: Dondurulmuş pomidorlar

(xüsusilə istixanda yetişdirilən pomidor) təzə xiyar və meyvələr (məsələn, qoz-fındıq, alma, nar, xurma və s.) Azərbaycan bu məhsulların hər biri üçün rəqabət qabiliyyətinə malikdir və qısa müddətdə onların istehsalını və məhsuldarlığını yüksək dərəcədə artırabilir. "Azərbaycan dövlətinin xarici ticarət anlayışı bu aspektlərin üzvi birliyinə əsaslanır və dövlətin xarici ticarəti həmin prinsiplərə əsaslanır". Xarici ticarət əlaqələri siyasəti ölkə siyasətinin mühüm tərkib hissəsidir. Hətta son illərdə, xüsusilə də xarici ticarət əlaqələrinin tənzimlənməsində CPS-in xarici siyasət şöbələri beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə yaxından iştirak edirlər (Pənahov A. 2016, s.61-1-71). Ölkənin milli iqtisadiyyatının perspektivləri nəzərə alınaraq, xarici ticarət əlaqələrini müəyyənləşdirən ən ümumi göstəricilər idxal və ixrac həcmi, xarici ticarət dövriyyəsinin müsbət saldolulması və xarici ticarət balansının müsbətliyidir. 1992-ci ildən bəri ticarət dövriyyəsi 33,903,1 dollar artıb, 2017-ci il üçün isə 22593,6 dollardır. Bu rəqəm 28 il əvvəl müstəqillik qazanmış bir dövlət üçün çox yüksək göstəricidir. Dövlət Statistika Komitəsinin informasiyasına əsasən, 2017-ci ilin yanvar-noyabr ayları ərzində xarici ticarət dövriyyəsi 21,8 mlrdolub. İxrac daxil olmaqla 14,0 mlrd ABŞ dolları. 7,8 ABŞ dolları 6,2 mlrd ABŞ dolları baxımından müsbət ticarət balansını yaratmışdır. Bu ərafədə qeyri-neft ixracatı bir əvvəlki ilin həmin dövrünə görə yüzdə 24,1 artarkən, əkinçilik və emal məhsulları ixracatı 28,3%, sənaye məhsulu ixracatı isə yüzdə 20,5 artdı. Bu güclü ölkə siyasətinin və yaxşı ticarət əlaqələrinin yaranmasının nəticəsidir. "Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələri siyasətini, idxal, ixrac modellərini təhlil edərək, azad ticarətin qarşısını alan amillər müəyyənləşdirilə bilər. Azərbaycan dövlətinin ciddi xarici ticarət fəaliyyəti" Torpaq Qanunu ", " İnkişaf tarifləri haqqında "qanuna və başqa lazımi normativ-hüquqi aktlarla nizamlanır. Gömrük bölgəsində əməyin saxlanması və əmtəə dövriyyəsi əlaqələrdənsəmərəli istifadə

- daxili bazarın saxlanması
- milli iqtisadi inkişafın həvəsləndirilməsi

- ölkənin iqtisadi siyasətindən doğan vəzifələrin irə edilməsi. Beynəlxalq ticarət əməliyyatlarını sadələşdirmək və vaxt itkisini asanlaşdırmaq üçün valyuta ticarət sistemlərinin və elektron məlumatların ötürülməsi üçün avadanlıqların istifadəsi vacibdir. Araşdırmalar göstərir ki, liberal xarici ticarət siyasəti günümüzün inkişaf etmiş ölkələrində ən çox dəstəklənir. Bu səbəbdən azad ticarət zonalarının təşkil edilməsi, treyderlər arasında gömrük rüsumlarının qaldırılması, böyük ticarət imkanlarının yaradılması, ticarətə dair kəmiyyət məhdudiyyətlərin götürülməsi və inkişaf etmiş ölkələrə üstünlüklərin yaradılması sürətli inkişafın vacib bir əlaməti kimi qəbul edilir. Həmdə, azad ticarətin iştirakçılarının maraqlarına birbaşa təsir etməməsi nəzəri və praktik şəkildə qəbul edilməməlidir. MDB-də qarşılıqlı ticarətin zəif inkişafı göstərir ki, gələcəkdə faiz dərəcələrində qəbul edildikdə dünyanın başqadövlətlərilə ilə ticarət azalacaq. Uzaq ölkələrdə yalnız bazarları işğal etməklə yanaşı, MDB ölkələrinə ticarət istiqamətində addımlar atmağa imkan verəcəkdir. MDB ölkələrinin ümumi ticarətində qarşılıqlı ticarət dövriyyəsinin payı 1991-ci ildə 78,6% -dən 2009-cu ildə 23% -dən üç dəfə azalıb. Beləliklə, Azərbaycanın ixracatının 80% -i və idxalatın 60% -i Türkiyə və İrana düşməkdədir. Qırğızıstanın təxminən yarısı və Moldovanın ixracı sırasıyla Çin və Rumıniyaya göndərilir. 2001-2009-cu illərdə bu dərəcələr dərin xarici iqtisadi əlaqələr və inkişaf etmiş Qərbi Avropa ölkələri, Hindistan, Misir, Pakistan və digər ölkələrlə ticarətin artması baxımından kəskin şəkildə artıb və Rusiyanın və Qazaxıstanın digər MDB ölkələrinə neft və qaz göndərməsinin rolu artıb (Xasbulatov R., 2015. 193) Kompleks tədbirlərin reallaşdırılması yoluyla iqtisadi uğurlarımız nüfuzlu beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Beləliklə, dünyanın ən etibarlı iqtisadi forumu sayılan Davos İqtisadi Forumuna görə Türkiyə rəqabət qabiliyyətinə görə 35-ci sıradadır. “Hazırda Azərbaycan dövləti xarici ticarətin daimi dövriyyəsində dünyanın 125 ölkəsi ilə əməkdaşlıq edir” (AMEA, 2010, s.74). Hal-hazırda, Azərbaycan beş Avrasiya regionunda iştirak edən yeganə ölkədir: Bu bloklardan heç biri real dünyainteqrasiya proseslərində

iştirak etməsə də, hər hansı yöndə azad ticarət zonalarının təşkil edilməsi ölkənin dərin xarici ticarət əlaqələrinin, strukturunun inkişafında əhəmiyyətli rol oynaya bilər(Qəribov A,Əzizov A, Əhmədova S. 2017. s.83-86). Misir, İordaniya, İran, Avstriya, Mərakeş, İsrail, Vyetnam, Hindistan, Qazaxıstan, Bolqarıstan, Belarusiya, Serbiya, Rumıniya, Rusiya və Santk-Peterburq hökuməti daxil edilməklə 15 Hökumətlərarası komissiyanın toplantıları, həmçinin Azərbaycan və Pakistan arasında ikitərəfli ticarət və dərin iqtisadi əlaqələrin inkişafı, həmçinin Əməkdaşlıq üzrə Birgə İşçi Qrupunun, eləcə də Çin, İran, Avstriya, Pakistan, İsveçrə, İtaliya, Estoniya, Çexiya, Serbiya ilə biznes forumları təşkil edilib. Azərbaycan Ticarət Evləri, Çin, Polşa, Ukrayna və Latviyada Azərbaycan Ticarət Evləri fəaliyyətə başladı. Beynəlxalq Atom Enerjisi Agentliyinin (AEBA) Ümumi Konfransının 62-ci sessiyasında, 201-21-2020-ci illərdə AEBA İdarəetmə Şurasının üzvlüyünə seçildi. 26 oktyabr - 17 noyabr 2018-ci il tarixləri arasında keçirilmiş Beynəlxalq Telekomunikasiya İttifaqının (İTİ) konfransında Azərbaycan İTİ Şurasına 2019-2022-ci illər ərzində yenidən seçilib və bu müddətdə ölkə nümayəndəsi Radio Tənzimləmə Komitəsinə seçilib. [<https://az.trend.az/business/2999283.html>] Bundan başqa, xarici ticarətdə 2018-ci ilin sonunadək həmin sahədə bir çox törəmə müəssisənin fəaliyyəti yaxşılaşdırılmışdır. 2018-ci ilin dekabr ayınadək idxal olunan məhsulların elektron bəyannamə sisteminin tətbiqi; 1 sentyabr 2018-ci ilə qədər gömrük rəsmiləşdirilməsi və gömrük proseslərinin sadələşdirilməsində " vahid pəncərə" sistemində iştirak edən dövlət idarələri arasında sənəd mübadiləsinin yaxşılaşdırılması; Gömrük sərhədindən keçən məhsulların və nəqliyyat vasitələrinin müəyyənləşdirilməsinə birgə nəzarət - 1 avqust 2018;

Gömrük sərhədindən keçən məhsullar və nəqliyyat vasitələrinə yalnız gömrük bəyannaməsi, yenidən ixrac bəyannaməsi və ya qısamüddətli ixrac bəyannaməsinin ancaq elektron şəkildə göstərilməsi (fiziki şəxslərin istehsal və kommertiya üçün nəzərdə tutulmayan məhsulları gömrük sərhədindən keçirməsi istisna olmaqla) - 2019-cu il yanvarın 1-dək;

Dövlət Gömrük Komitəsi idxalçıları üçün idxal edilən məhsullar görə gömrük ödənişlərinin hesablanması məqsədilə interaktiv elektron kalkulyator tətbiqinin yaradılması - 2019-cu il yanvarın 1-dək

Gömrük əməliyyatının hər mərhələsində xarici ticarət işinin iştirakçılara sms-məlumatı göndərmək - 1 yanvar 2019;

Gömrük prosedurlarında əməliyyat effektivli etmək üçün "elektron qaytarma" sisteminin həyata keçirilməsi- 1 yanvar 2019;

1 yanvar 2019-cu ildən başlayaraq məhsulların və nəqliyyat vasitələrinin hərəkətini sürətləndirmək üçün beynəlxalq standartlara uyğun nəzarət avadanlığı tətbiq etmək;

Yüngül risk topluluğunda xarici ticarət fəaliyyətində yer alanlar üçün gömrük və vergi qurumları tərəfindən 2018-ci ilədək sadələşdirilmiş gömrük prosedurlarının müəyyənləşdirilməsi;

1 dekabr 2018-ci ilə qədər idxal olunan məhsulların gömrük rəsmiləşdirilməsi halında gömrük dəyərinin təyin edilməsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi;
Kənd təsərrüfatı ixrac prosedurlarının sadələşdirilməsi

-2018-ci il 1 oktyabr. Bundan əlavə, 2018-ci il 1 oktyabr tarixindən etibarən, dünya təcrübəsinə əsasən, Fəaliyyət Planının da xarici ticarət gömrük statistikasının təkmilləşdirilməsi nəzərdə tutulmuş və həyata keçirilmişdir.

2018-ci ilin 9 ayı nəticələrinə görə ölkənin xarici ticarət dövriyyəsi 22.180 milyard oldu. Keçən ilə yəni dövrünə nisbətən 7,859 milyard dollar və yaxud 54,9% daha çoxdur.

2018-ci ilin ilk 9 ayında da ümumi ticarət dövriyyəsinin 64,4 faizi ixrac (ötən il 56,6%), 35,6% idxal (keçən il 43,4%) olub. Xarici ticarət artırması əsasən ixrac əməliyyatlarının həcmindən asılı idi.

Dövriyyədəki ümumi artımın 6,131 mlrd dolları və 78% -i ixrac təşkil edir. 1.728 mlrd. dolları yaxud 22%-i isə idxal artımını təşkil edib. İdxalın strukturunun və inkişaf

dinamikasının analizi Təhlil edilən dövrdə idxalın həcmi 7.905 mlrd. dollar olub. Bu, 2017-ci ilin həmin dövrünə nisbətən 1.728 milyard. dollar və ya 28 faiz çoxdur.

Dövlət sektorunun idxalında sürətli artım baş verib. 2017-ci ilin 9 ayında ölkə sektoru üzrə idxal 823 milyon. dollar olmuşdusa, 2018-ci ilin həmin dövründə eyni göstərici 789 milyon. dollar və ya 96 faiz artaraq 1.612 mlrd. dollara çatıb. Ümumi idxalın 20.4%-ni dövlət sahəsinin idxalı təşkil edib (2017-ci ildə 13.3%). İdxal-tatətdə ümumi artımın 45% -i, özəl sektor hesabının 55% -i qiymətləndirilirdi. 2017-ci ilin nəticələrinə və 2018-ci ilin ilk 9 ayının informasiyalarına görə idxalın coğrafi strukturunda hesab etmək olar ki, ciddi dəyişiklik olmayıb. 2018-ci ilin 3 rübündə Avropa İttifaqından idxal 21.1 faiz (2017-ci ildə 21.5%), MDB dövlətlərindən idxal isə 25 faiz (2017-ci ildə 26.2%) olub. İdxalın məhsul strukturunda üstünlük maşın, mexanizm, elektrik cihazlarına məxsus olub.

2017-ci ilin nəticələrinə və 2018-ci ilin ilk 9 ayının informasiyalarına görə bütün idxalın 23.2 faizi (2017-ci ilin həmin dövründə 21.6 faiz) bu əmtəə qrupuna daxil olan mallar hesabına təmin edib.

İdxalın məhsul sturukturunda baş verən mühüm dəyişiklik istehlak üçün olan malların xüsusi dəyərinin azalması, istehsal və yatırım təyinatlı əmtəələrin payının artmasıyla bağlı olub. 2018-ci ilin 9 ayında ailə təsərrüfatlarının qida istifadəsi və geyiminə aid olan əməllərin ümumi idxalda 19.6 faizini təşkil edib. 2017-ci ildə həmin göstərici 23,5 faizi olub. Kimya sənayesi mallarının, metal və metal məhsullarının, maşın, mexaniki qurğular və elektrik qurğularının, nəqliyyat vasitlərininsə ümumi idxalda xüsusi dəyəri 52.5-dən 57 faizə yüksəlib. Statistik təhlilə görə, idxalın coğrafi baxımdan yuxarı konsentrasiyası vardır. Beləliklə, 2018-ci ilin ilk 9 ayında Azərbaycan respublikasının ümumi idxalının 67.3 faizi 10 ölkəyə aiddir. İdxalda ən böyük hissəyə malik ilk 3 dövlət Rusiya, Türkiyə və Çindir – onların birlikdə xüsusi dəyəri 40.3% olub. Ən yüksək hissəyə malik digər 7 dövlət isə bütün

İdxalın 20 faizini təmin edib ki, bu ölkələrə Almaniya, ABŞ, Ukrayna, Yaponiya, İtaliya, İran və İsveçrə aiddir. İxracın strukturunun və inkişaf dinamikasının analitik təhlili 2018-ci ilin yanvar-sentyabr ayları daxilində ümumi ixracın həcmi 14.275 milyard dollar olub. Bu əvvəlki ilin həmin dövrünə nisbətən 6.131 milyard dollar və ya 75.3 faiz çoxdur.

2018-ci ilin birinci 9 ayında ümumi ixracın 5.1 faizi MDB, 53.2 faizi isə Avropa İttifaqı dövlətlərinin hesabına əldə edilib. Əvvəlki dövrə nəzərən MDB dövlətlərinə ixrac 87.5 milyon dollar və ya 13.7 faiz, Aİ ölkələrinə ixrac 3.874 mlrd. dollar və ya 103.9 faiz artmışdır. İxracın ümumi artımının 5.994 milyard dolları yaxud 97.8%-i neft-qaz sahəsi, cəmi 138 mln dolları yaxud 2.2%-i qeyri-neft məhsulları ilə təmin edilib. Təhlil edilənvaxtda ümumi ixracda neft-qaz sahəsinin hissəsi 91.5% (2017-ci ildə 86.9 faiz), qeyri-neft mallarının xüsusi çəkisi isə 8.5 faiz (2017-ci ildə 13.1 faiz) olub. Dəqiq ifadədə neft-qaz ixracı 5.994 milyard dollar (84.7%), qeyri-neft ixracıysa 138 milyon dollar (12.9 faiz) artıb.

İdxal kimi ixracın da coğrafi baxımdan konsentrasiya səviyyəsi çox yüksəkdir və Azərbaycan respublikasının xarici tərəfdaşı olan 176 dövlətdən 10-u bütün ixracın 71.6 faizini təmin edib. İlk 3 dövlətin (İtaliya, Türkiyə və İsrail) hissələri isə bütün ixracın 42 faizi olub. Qeyri-neft ixracının 56.1 faizi və ya 678 milyon dolları 2 dövlət – Rusiya və Türkiyənin payına düşüb.

İlk 5 dövlətin payına Azərbaycan respublikasının bütün qeyri-neft ixracının 69.1 faizi düşüb. Niderlandı çıxmaqla yerdə qalan 4 dövlət Azərbaycanla qonşu dövlətlərdir. Qeyri-neft ixracının məhsul strukturuna gəldikdə, olan bütün ixracın 78 faizini 8 mal qrupunda olan əmtəələr təşkil edib.

Gömrük statistikasının analitik təhlili göstərir ki, bütün qeyri-neft ixracının 445.2 milyon dolları yaxud 36.9 faizini kənd təsərrüfatı və qida sənayesinin malları təmin edib. Həmin məhsul qrupunda hazır ərzaq malları cəmi 65 mln. dollar təşkil edib. Yerdə qalan pulun 188.1 milyon dolları tərəvəzlər, 154.4 milyon dollarını isə meyvə

ilə giləmeyvələrin təşkil edib. Qeyri-neft ixracında üstün hissəyə malik olan başqa mal qruplarına aşağıqiymətli metallar və metallardan hazırlanan məhsullar, plastik kütlələr və onlardan plastik kütlələrdən hazırlanan məhsullar, qiymətli daşlar və metallar, pambıq və kimya sənayesinin malları olub. Xarici ticarətin idxal-ixrac nisbəti Dünya neft bazarlarında uyğun qiymət şərtləri 2017-ci ilin doqquz ayına nəzərən 2018-ci ilin həmin dövründə ticarətin idxal-ixrac nisbətinin 3.2 dəfə artaraq 1.966 milyard dollardan 6.370 milyard dollara qalxmasının təmin edib. 2017-ci ilin cəmi nəticələrinə və 2018-ci ilin birinci 9 ayının məlumatlarına görə neft sahəsi üzrə ticarətin idxal-ixrac nisbəti 12.9 milyard dollar təşkil edib ki, bu əvvəlki ilə nəzərən 4.1 mlrd. dollar yaxud 47% çoxdur. Qeyri-neft sahəsi üzrə ticarət balansındaysa defisit görülüb. 2018-ci ilin 9 ayının cəmi nəticələrinə görə, kəsrin həcmi 5.577 milyard dollar olub və 2017-ci ilin həmin dövrünə nisbətən 1.193 milyard dollar (27.2%) çoxdur.

Qeyri-neft ticarət defisitinin sürətlə artmasına qeyri-neft sahəsinin idxalının 24 faiz (1.3 mlrd. dollar) artdığı şəraitdə sahə üzrə ixracının cəmi 13 faiz (138 mln. dollar) genişlənməsinə səbəb olub. Xidmət ixracının ümumi miqdarı 4.038 milyard dollar, xidmət idxalının miqdarı 5.347 milyard dollar olmuş, xidmətlər balansında 1.309 milyard. dollar deficit yaranmışdır.

Xidmət ixracından qazanılan vəsaitlərin 62.5%-i və yaxud 2.5 mlrd. dolları turizmdən, 22 faizi yaxud 889 milyon dolları nəqliyyat xidmətlərindən, qalan 647 milyon dolları (Allahverdiyeva M. 2011. s.5) başqa xidmətlərdən (tikinti, rabitə, maliyyə, işgüzar və s. xidmətlər) qazanılmışdır. Turizm sahəsinin ixracı əvvəlki dövrə nəzərən 158.8 milyon dollar (6.7%) qalxmışdır. Xidmət idxalının isə 39.6 faizini turizm, 20 faizini tikinti, 20.2 faizini nəqliyyat, təxminən 20 faizini isə başqa xidmətlər təşkil etmişdir. 2018-ci ilin 9 ayında öncəki ilin eyni dövrünə nisbətən turizm xidmətlərinin idxalı 120 milyon dollar (5 faiz), nəqliyyat xidmətlərinin idxalı 353 milyon dollar (48.6%) qalxmış, tikinti sahəsinin idxalı isə 2 dəfə düşmüşdür. Ümumilikdə isə 2017-

ci ilin cəmi nəticələrinə və 2018-ci ilin ilk 9 ayının informasiyasına əsasən xidmət idxalında 781.6 milyon dollar və yaxud 12.7% azalma müşahidə olunmuşdur. 2017 və 2018-ci ilin 9 ayı nəticələrinə görə, neft sektorunda ticarət balansının müsbət tarazlığı 12,9 milyard olacaq. Bir əvvəlki ilə görə 4,1 milyard dollar çox oldu. dollar və ya 47% daha çoxdur. Qeyri-neft ticarət balansında kəsiri qeyd edildi. 2018-ci ilin 9 ayı nəticələrinə görə, kəsmə həcmi 5.577 milyard manat olub. 2017-ci ilin eyni dövrünə görə 1,193 milyard dollar. dollar (27,2%) çoxdur. Qeyri-neft ticarətində kəskin artım qeyri-neft sektorunda sektorun payının 13% (138 mln. Dollar) sektorunda 24% (\$ 1.3 mlrd.) İdxalın artması ilə nəticələnmişdir. Toplam xidmət ixrac həcmi 4,038 milyard idi. 5,347 milyard dollar. 1,309 milyard dollarlıq xidmət. dollar itkisi meydana gəldi. 62,5% və ya 2,5 mlrd. 229 milyon dollar və ya 889 milyon dollar. Nəqliyyatda 647 milyon dollar. (Allahverdiyeva M. 2011.5%) Digər xidmətlərdən (tikinti, kommunikasiya, maliyyə, əməliyyat və s.) Təchiz olunmuşdur. Turizm xidmətlərinin ixracatı əvvəlki dövrə görə 158,8 milyon dollar olaraq reallaşdı. dollar (6,7%). Xidmətlərin idxalınının 39,6% -i turizmə, 20% -i tikintiyə, 20,2% -i digər xidmətlərə düşüb. 2018-ci ilin ilk doqquz ayında turizm xidmətlərinin idxalı bir əvvəlki ilin eyni dövrünə görə 120 milyon dollar oldu. Nəqliyyat xidmətlərinin idxalı 353 milyon dollar, 5 faiz təşkil edib. Dollar (48.6%), inşaat işçilərinin idxalı iki dəfə azalıb. Ümumilikdə, xidmətlərin idxalı 2017-ci ilə və 2018-ci ilin ilk 9 ayında müqayisədə 781,6 milyon dollar təşkil edib. USD və ya 12,7% azalma qeyd edildi. Balans Hesabatı İnkişaf metodologiyasına görə mənfəət, investisiyalar, qiymətli kağızlar, dividendlər və dividendlər, kreditlər, müəlliflik hüququ və lisenziyalaşdırma xidmətləri, françayzing, gəlir, faiz və ödənişlər şəklində depozitlər və qeyri rezidentlərə ödənişlər.

2.2 Xarici ticarət əlaqələrinin tənzimlənməsi sisteminin əsas xüsusiyyətləri.

Ümumiyyətlə, xarici ticarət münasibətlərinin tənzimlənməsinin əsas xüsusiyyətləri gömrük, maliyyə, kredit, mübadilə informasiya, ticarət və s.

strukturları. Müasir dövüdə Azərbaycan Respublikasının "Gömrük tarifləri" qaydaları Azərbaycan Respublikasının gömrük-keçid məntəqələrindən keçən əmtəələrə tətbiq edilən tariff güzəştlərinin üsullarını müəyyən edir. Müstəqillik dövründən etibarən Azərbaycanın fəal xarici ticarət münasibətləri siyasətinin bir hissəsi kimi vahid gömrük siyasətinin reallaşdırılması yolu ilə beynəlxalq ticarət münasibətlər genişlənməmiş və kəmiyyət və keyfiyyətə yeni mərhələyə çatmışdır. Ticarət əməliyyatlarını asanlaşdırmaq üçün Azərbaycan ilə ÜTT arasında CPF əmtəə nomenklaturası (AM) əsasında vahid tariflərin hazırlanması, gömrük rüsumlarının alınması, ehtiyatların alınması, malların mənşə ölkələrinin müəyyənləşdirilməsi və ölkəmizin gömrük orqanları tərəfindən müəyyənləşdirilmiş malların qiymətləndirilməsi üçün gömrük məqsədləri üzrə onun müddəalarını tətbiq etmək.

Son illərdə xarici ticarətin reqlyasiya edilməsi üçün bəzi tədbirlər görülmüşdür. 2018-ci ilin ilk 9 ayında xarici ticar-iqtisadi fəaliyyət iştirakçılarında maraq göstərən üç əhəmiyyətli sənəd qəbul edildi: Xarici iqtisadi əlaqələrdəki dəyişikliklərin 3/2 hissəsi xarici ticarətlə aid idi.

26 fevral 2008-ci il tarixli 4/1 sayılı Mərkəzi Bankın qərarı ilə "Azərbaycan Respublikasının sakinləri və sakinlərinin xarici valyuta əməliyyatları haqqında Əsasnamə" dəyişiklik edilib. Bu dəyişikliyə qədər idxalçı 180 gün müddətində əvvəlcədən təsdiqlənmiş malların idxalını təsdiqləyən bir banka idxal olunan əmtəələrin idxalını təsdiq edən cari gömrük bəyannaməsini təqdim etməlidir. Yeni dəyişiklikdən sonra bu müddət 90 günə çatdı və 270 günə çatdı. - Nazirlər Kabinetinin 25-i 7-ci ay 2018-ci il tarixli 276 sayılı qərarı ixrac olunan xammal olmayan və qeyri-neft məhsullarının siyahısını genişləndirmişdir. Bu siyahıya quş yumurtası, soyulmuş fıstıq, zeytun yağı, onun ekstraktları, nar suyu (üzüm şərabları istisna) daxil olmaqla meyvə suları aid edilir. Xatırladaq ki, Nazirlər Kabinetinin 6 oktyabr 2016-cı il tarixli 401 nömrəli qərarı ilə bu məhsulların ixracatçıları qeyri-neft məhsullarının ixracı üçün dövlət büdcəsindən dəstək alırlar.

Ödənilən məbləğ bəyannamədə göstərilən ixrac əməliyyatlarının gömrük dəyərinin 3% səviyyəsində müəyyən edilir. Bununla birlikdə, qərara əsasən, 3% əsas bəndə əsaslanır və ayrı məhsullar üçün eyni məhsula əmsallar tətbiq edilir. Məsələn, qərar müəyyən bir məhsul üçün artım əmsalı, ixracatçının bu məhsulun gömrük dəyərinin 6% -i büdcədən alına bilər. Nazirlər Kabinetinin qərarına əsasən quş yumurtası və zeytun yağı (fraksiyaları) artan bir faktor nar suyu və soyulmuş qoz-fındıq daxil olmaqla meyvə şirələri üçün 1.5 səviyyəsində müəyyən olunmuşdur. Başqa sözlə, ilk iki məhsulun ixracatçıları göndərmə dəyərinin 4,5 faiz, meyvə - tərəvəz ixracçılarının 6% -i və soyudulmuş fındıq ixrac edənlərin 3% -ni alacaqlar.

3) 2018-ci il 28 iyun tarixli Cənab Prezidentin qərarına əsasən İxrac İdarəetmə Sisteminin kəfiyyətləşdirməsi üzrə Tədbirlər Planı təsdiq olunmuşdur. Plana əsasən müvafiq cədvəllər üçün sıradakı addımlar müəyyən edilmişdir: 2018-ci il 28 iyun tarixli "İthalat-ixrac əməliyyatlarının idarə edilməsi sisteminin kəfiyyətləşdirilməsi üzrə tədbirlər planının qəbul olunması haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin qərarına əsasən "İdxal olunan malların elektron informasiya sisteminin istifadəsi prosesində gömrük orqanlarının elektronikanın təkmilləşdirilməsi". [<https://bakuresearchinstitute.org/az/english-2018-ci-ilin-yanvar-sentyabr-aylarinda-az%C9%99rbaycanin-xarici-iqtisadi-%C9%99laq%C9%99l%C9%99ri/>]. Bəyanat və ya qısa müddətli göndərmə bəyannaməsi) gömrük xidmətindən keçən malların və nəqliyyat xidmətləri birgə nəzarəti, malların ticarəti və gömrük xidmətindən keçən nəqliyyat vasitələri, malların gömrük bəyannaməsi, yenidən ixrac bəyannaməsi və ya qısa müddətli ixrac bəyannaməsi və gömrük sərhədindən artıq nəqliyyat. mallar (sərhədi keçərkən istisna olmaqla), vergi-gömrük güzəştləri, malların gömrük rəsmiləşməsi (malların gömrük məqsədləri üçün qeyd olunmaması halları istisnadır). gömrük rəsmiləşdirilməsinin təşkili, səmərəliliyi və şəffaflığı ilə bağlı xidmətlərin keyfiyyəti; Risklərin idarə olunması sisteminin inkişafı istiqamətində Dövlət Gömrük Komitəsinin Tək vahid Avtomatik Gömrük Sisteminin tətbiqi, malların hərəkəti və

nəqliyyat xidmətləri gömrük sərhədindən keçmə nöqtələrində hərəkətini sürətləndirmək üçün ümumi dünya standartlara uyğun idxal-ixrac informasiya alt sistemlərinə dəqiq vaxt rejimində çıxış imkanı təmin edir. nəzarət avadanlığının istifadəsi, vergi orqanlarının baqajsız dükənlərin idarə edilməsində iştirakı, idxal və göndərmə fəaliyyətində xarici mübadilə fəaliyyətinə görə risklərin idarə olunması sisteminin təşkili, üçüncü şəxslərə malların idxalına və yaxud ixracına nəzarətin gücləndirilməsi üçün birgə tədbirlər, vergi -Dövlət Gömrük Birgə işçi qrupları və komitələr ixrac, idxal malları, yerli istehsal, dövriyyə, topdan -pərakəndə satış eyni zamanda xüsusi proqram təminatı vasitəsilə məlumatların toplanmasını asanlaşdırmaq üçün işçi qrupları. Xarici ticarətin gömrük statistikasını təkmilləşdirmək və beynəlxalq əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsində beynəlxalq təcrübəni nəzərə alaraq, qarşılıqlı ticarət edən xarici tərəfdaşları ilə informasiya mübadiləsini genişləndirmək ". 2018-ci ilin son rübünə qədər, kişi elementləri istisna olmaqla, tamamilə tamamlandı.10 dekabr Azərbaycan Respublikasının ticarət qanunvericiliyinin qurulması ticarət əməkdaşlığının genişləndirilməsinə yardım etmişdir. "Gömrük hüququ" gömrük müəssisələrinin hüquqi, iqtisadi və təşkilati əsaslarını müəyyənləşdirir, iqtisadi təhlükəsizliyi, Azərbaycan Respublikasının suverenliyi və maraqlarını müdafiə edir, Azərbaycan iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatı ilə əlaqələrinin genişləndirilməsini, iqtisadi məsələlərin, dövlətin fiziki şəxslərinin və gömrük orqanlarının müdafiəsini nəzərdə tutur; vəzifələrini yerinə yetirirlər. Dövlətlərarası ticarət əlaqələrini tənzimləmək və təkmilləşdirmək üçün bir sıra qanun və qaydalar qəbul edilmişdir. Bu qərar, lisenziyalar və kvotalar səbəbiylə anbarlarda durgun məhsulların çıxarılmasına və xarici iqtisadi əlaqələr üçün daha əlverişli imkanlar yaradılmasına görə dəyərlidir "(Qaribov A, Əzizov A, Əhmədova, 2017. s.23-27). Siyahısı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 24 iyun 1997-ci il tarixli, 609 sayılı qərarı ilə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının İxracat-İdxal Prosedurları Qaydalarının 1-ci Əlavəsində göstərilmişdir. Azərbaycan Respublikası

ərazisində 4 tarif dərəcəsi var: investisiya malları, dərman və kənd təsərrüfatı - ən çox mal üçün 0 faiz - 15 faiz; Qalan mallar üçün yüzdə 5 və yüzdə 10% ixracat tarifləri və əmtəə siyahıları, həm də xarici iqtisadi tənzimləmə ilə bağlı qeyri-tarif addımları Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti qərarları ilə müəyyən edilir. Ticarət rejiminin Azərbaycan Respublikasının lehinə tətbiq olunduğu ölkələrin mallarına ixrac gömrük ödənişlərinin son limiti Azərbaycan Respublikası qanun verici tərəfindən müəyyən edilir. Azərbaycan Respublikasında aşağıdakı gömrük ödənişləri tətbiq edilir:

1. Advalor malların gömrük qiymətinə görə hesablanmış gömrük qiymətləndirmə dərəcəsidir.

2. Xüsusi vəzifə maddə ilə müəyyən edilmiş dəyər əsasında hesablanmış gömrük rüsumudur.

3. Ümumi vəzifə ümumi ad valorem və xüsusi hüquq olan gömrük rüsumudur. Türkiyədəki tarifə xarici tənzimləmələr, xarici sosial-iqtisadi fəaliyyəti tənzimləmənin ikinci əhəmiyyətli yoludur. Azərbaycan İqtisadi Əməkdaşlıq üzrə ECO Çərçivə Sazişi və ECO Region üçün Müvəqqəti Saziş daxil olmaqla, 10 müxtəlif razılaşmada iştirak etmişdir. ECO Regionunda İnvestisiya Təqdimatı və Müdafiəsi Sazişi imzalanmış, amma Azərbaycan Respublikası tərəfindən təsdiq edilməmişdir. Təşkilatın bir hissəsi kimi, 2006-cı il 5 May tarixində bir sıra vacib hadisələr, o cümlədən ECO dövlət və hökumət başçılarının Səkkizinci sammiti keçirilmişdir. ECO üzv ölkələri 2008-ci il 14-16 dekabr tarixlərində Tehran şəhərində Maliyyə və İqtisadiyyat Nazirlərinin üçüncü görüşünü və 18-19 yanvar 2009-cu il tarixlərində Tehranda keçirilmiş ECO üzv ölkələrin Ticarət Təşəbbüsünün ilk iclasını keçirmişlər. Azərbaycan Respublikası MDB ölkələri ilə azad mübadilə rejimi yaratmış və azad investisiya üçün hüquqi çərçivə qurmuşdur. 2013-cü ildə MDB ölkələri və Azərbaycan Respublikasının ümumi ticarət həcmi 4062,88 milyon əhatə edib. İdxal həcmi \$ 2553.24 milyon. İxracın tutumu 1509,64 milyon dollar əhatə edir. Azərbaycan Respublikası Dövlət

Gömrük Komitəsinin məlumatına əsasən, 2013-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Aİ ölkələri ilə xarici mübadilə dövriyyəsi 11 milyard avro təşkil edib. 828 milyon. \$ 707.000, o cümlədən 1 milyard dollar idxal. 670 milyon 927 min dollar, ixracat - 10 milyard dollar. 157 milyon. \$ 780,000. Bu dövrdə Avropa Birliyi dövlətləri ilə xarici mübaadilə balansı 8 avro olaraq təyin olundu. 486 milyon 853 min dollar. 2017-ci ildə xarici ticarət mövqeyi ölkənin lehinə keçirilib eyni zamanda xarici ticarət balansı sərfləlidir. Dövlət Statistika Komitəsinin statistikasına görə, 2017-ci ildə xarici mübadilə dövriyyəsi 24,26 milyard avro təşkil edəcək. 15,48 milyon dollar. İxracın ümumi həcmi 8,78 milyard dollardır. ABŞ dolları idxal edilib. Bu zamanda xarici ticarət balansının gəlirliliyi 6,7 milyon təşkil etmişdir. ABŞ dolları ixracatı 1,76 dəfə artdı. İxracatın 61,9% -i Avropa ölkələrinə, 32,4% -i Asiya ölkələrinə və 4,3% -i Amerikaya yönəldilmişdir. İxracatın 49,2% -i Avropa ölkələrinə, 38,7% -i Asiya və 11,3% -i isə Amerikaya düşüb. Sürətləndirici məhsulların nümunələri meyvə və tərəvəz, içkilər, neft məhsulları, kimyəvi maddələr, plastiklər və onlardan hazırlanmış məhsullardır. Yağ, yağ, yağ, şəkər, tütün, mebel və s. etibarlıdır. 1994-cü ildə xarici ticarət kəsiri 125 milyon dollar, 1996-cı ildə 329 milyon dollar, 1998-ci ildə isə 470 milyon dollar təşkil etmişdir. Azərbaycan dövləti düzgün təmsil olunur, öz mövqeyini ifadə edir və regionda yaxud dünyada baş verən iqtisadi hadisələrə və proseslərə olan marağını müdafiə edir. Ölkəmizdəki demokratik islahatlar və dəyişikliklər iqtisadi dəyişikliklər və xarici ticarət siyasəti dünyanın ən qüdrətli dövlətləri və nüfuzlu qurumları və təşkilatlarının diqqətini Azərbaycana çevirən beynəlxalq hüquqi normativlərə uyğun olaraq qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın yaradılması və inkişafı üçün əsas yaradıb. Zəif inkişaf və yeni milli iqtisadiyyata malik MDB ölkələri üçün çox vacibdir. Beləliklə, müasir şəraitdə inkişaf edən zəif, gənc ölkələrin sənayesi yalnız öz dövlətinin "statusu" nu qoruyan xarici rəqabətin hücumlarından, dumping şəraitindən qorunmaq məcburiyyətindədir. Hər hansı bir məhsulun istehsalında ən azı rəqabət üstünlüyü qazanmaq üçün vaxt lazım olduğundan, azad ticarət vəziyyətində rəqabət

üstünlüyü əldə etmək mümkün deyil. Ticarət sistemi hökumət tərəfindən gözlənilmədən alınan tədbirlər ilə deyil, sabit, açıqlanmayan bir şəkildə dövlət tərəfindən şəffaf hesab edilir və dünya təcrübəsində ümumi qaydalar tənzimləndikdədir. Xarici ticarətdə islahatların başlıca məqsədi əsasən makroiqtisadi sabitlik siyasətinin həyata keçirilməsi və sağlam institusional hüquqi çərçivənin yaradılması ilə müəyyənləşdirilir. Göstərilən tədbirlərin yerinə yetirilməməsi kimi istehsal amillərinin hərəkətliliyini artırmaq üçün proqramların olmaması xarici ticarət siyasəti və gömrük sahəsindəki islahatla bağlı ehtiyatların yenidən bölüşdürülməsi prosesinin intensivliyini azaldır. Dövlətin müstəqilliyi sayəsində dövlətimizin ən vacib xüsusiyyətlərindən biri olan müstəqil gömrük xidməti qurmaq mümkün idi.

Gömrük işlərinin vəziyyəti mürəkkəbdir və qarşılıqlı asılılığın vacib elementlərindən ibarətdir. Bu elementlər Azərbaycan Respublikasının Gömrük Qanununda nəzərdə tutulmuşdur. Bu müddəaların tələblərinə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasında gömrük keçidinin qaydaları və şərtləri gömrük rəsmiləşdirilməsini, gömrük prosedurlarını, gömrük nəzarətini və gömrük siyasətinin aparılmasının digər vasitələrini təşkil edir. Müstəqilliyin ilk dövründən başlayaraq Azərbaycan Respublikasında milli gömrük orqanlarının sistemi yaradılmış və bu sistem Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsi, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Gömrük Komitəsi, Xəzər dənizində Azərbaycan Respublikasının İqtisadi maraqlarının Müdafiəsi İdarəsi, 2 torpaq ümumi gömrük idarəsi, 12 gömrük idarəsi, 1 xüsusi qanad enerjisi gömrük administrasiyası, 1 ədəd qıvrımlı gömrük postu, 47 gömrük postu, Təhsil Mərkəzi, Mərkəzi Laboratoriya, "Azərterminalkompleks" Təsərrifat İqtisadi Xarici İqtisadi İttifaq və s. xüsusilə funksional funksiyaları yerinə yetirirsə, əsas funksiyalardan biridir" (Qəribov A, Əzizov A, Əhmədova S. 2017. s. 83-86). Xarici iqtisadi əlaqələrin inkişafı və ölkənin iqtisadiyyatının global iqtisadi sistemə səmərəli inteqrasiyası yaxınlarda bərpa olunmuş ölkələrin, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişaf

strategiyasının əsas aspektlərindən birinə çevrilmiş, müstəqil Azərbaycan dünya birliyinə sürətlə inteqrasiya olunmuşdur. Bu gün Azərbaycan beynəlxalq arenada bərabər tərəfdaş kimi qəbul edilir və onunla uzunmüddətli tərəfdaşlıq sistemi qurulur. Belə hallarda ölkəyə inamın daha da möhkəmləndirilməsi mühüm və vacib əhəmiyyət kəsb edir ki, bu da bir sıra prinsiplərin tətbiqinə əsaslanır. Bu prinsiplərdən biri Ümumdünya Ticarət Təşkilatının üzvüdür. ÜTT beynəlxalq ticarətin xidmətləri, o cümlədən xidmətlər daxilində tənzimlənməsində lider rol oynayır. Bu təşkilatın yaranmasından əvvəl uzun bir evalyusiya yolu keçdi. ÜTT 1995-ci il yanvarın 1-də yaradılıb. Təşkilat İsveçrənin Cenevrə şəhərində yerləşir. 1947-ci ildə qurulan Tarif və Ticarət üzrə Baş Sazişin (GATT) davamıdır. Hazırda dünyanın 150-dən çox ölkəsi ÜTT-nə üzvdür. Bundan əlavə, 31 ölkə və onlarla yanaşı bir neçə beynəlxalq qurumlar ÜTT-də müşahidəçi status ilə fəaliyyət göstərir. ÜTT üzvlərinin təxminən 97% -i ÜTT-yə üzvdürlər. ÜTT çoxtərəfli ticarət razılaşmalarının təşkili üçün ÜTT-yə məsuliyyət daşıyır. ÜTT-nin fəaliyyətində başlıca məqsədi beynəlxalq ticarətin və onun möhkəm təməlinin və bununla da iqtisadi inkişafın maksimal səviyyəsini artırmaqdır. Ümumdünya Ticarət Təşkilatının əsas məqsədi, 1986-1994-cü illərdə Uruqvay dövrü quran müqavilələr əsasında çoxtərəfli ticarət məsləhətçiləri əsasında üzv dövlətlər arasında ticarət və iqtisadi əlaqələri tənzimləməkdir. Temel Azərbaycan tərəfinin xidmət sahəsində əsas tələbləri aşağıdakılardır: 1999-cu ildə Xarici Ticarət Rejimi Memorandumu Azərbaycan Respublikası Hökuməti adından ÜTT Katibliyinə təqdim edilmişdir. Daha sonra, ilk sual-cavab mərhələsi ÜTT üzvlüyünə uyğun olaraq başlandı. Beləliklə, ÜTT-nin və Azərbaycan İşçi Qrupunun fəal üzvləri olan Avstraliya, Yaponiya, Avropa İttifaqı və ABŞ tərəfindən Memorandumda suallar verilmiş və cavablandırılmışdır. Ümumdünya Ticarət Təşkilatının İşçi Qrupunun ilk sessiyası 7 İyun 2002-ci ildə ÜTT-yə üzvlük prosesinin növbəti mərhələsi kimi keçirilmişdir. Xarici ticarət əlaqələrinin operativ tənzimlənməsində iştirak edən təşkilatlar öz ölçüsü və profilinə görə məcmu ticarətin müxtəlif məsələləri ilə məşğul

olan beynəlmiləl təşkilatlar və bir və yaxud bir neçə əlaqəli əmtəə və xidmət ilə ticarətin tənzimlənməsinə çalışan beynəlxalq təşkilatlara bölünür. QATT/ÜTT, UNCTAD, YUNISTAL, Beynəlxalq Ticarət Palatası. Horizontal öhdəliklərin əsas tələbləri aşağıdakılardır: - xidmət üçün stimullaşdırma aparmaq öhdəliyi; - əcnəbilərə Azərbaycan Respublikasının ərazisində ərazi hüquqlarının verilməsi;

- Azərbaycan Respublikasının ərazisində xarici ekspertlər tərəfindən xidmətlərin göstərilməsi üçün mövcud şərtlərin daha da liberallaşdırılması və sair. Xüsusi öhdəliklərə əsas tələblər aşağıdakılardır: - Azərbaycan bazarında xidmət bazarının daha da liberallaşdırılması və xarici hüquqi şəxslərin ayrışdırmağa yol verilməməsi üçün şərait yaradılması;

- Xidmətlər üzrə Baş Sazişin (GATS) tələblərinə müvafiq olaraq, Azərbaycan tərəfinin proqramlaşdırdığı bütün xidmət metodlarında hər hansı bir məhdudiyyəti aradan qaldırın;

- Ümumdünya Ticarət Təşkilatı öz tərəfindən nəzərdə tutulan təsnifata daxil edilmiş bütün növ xidmətlərin, o cümlədən xidmətlər sahəsində öhdəliklər və məhdudiyyətlərin daxil edilməsi;

- Sığorta bazarının liberallaşdırılması və yaxud bu sferadakı xarici firma və fiziki şəxslərin işinin məhdudlaşdırılması, sığorta şirkətlərinin əsas kapitalında xaricilər üçün məhdudiyyətlərin qaldırılması, xarici qurumların birbaşa ixracatı və xarici sığorta şirkətlərində nümayəndəlik, birgə xarici sığorta şirkətlərində mövcud İdarə Heyətinin üzvlərinin yarısı nümayəndənin Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olmaq istəyinin ləğv edilməsi;

- Azərbaycanın Mərkəzi Bankının local və yaxud yerli bank hesabı kapitalında xarici bank-maliyyə kapitalının iştirakını məhdudlaşdırmaq və Azərbaycan Respublikasının hüdudlarında xarici bankları birbaşa filial açmaq üçün xarici bankları Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı üçün Azərbaycan

Gömrük Komitəsi, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Gömrük Komitəsi, Azərbaycan Respublikası Xəzər dənizinin İqtisadi Müdafiə İdarəsi, 12 gömrük idarəsi, gömrük, tarif, Xidmət, 47 gömrük idarəsi, Təhsil Mərkəzi, Mərkəzi Laboratoriya, Azərterminal kompleks Farinq və Xarici İqtisadi Birlik. Funksional vahidlər və əsas funksiyalardan biri - maliyyə funksiyasını yerinə yetirir. (Qəribov A, Əzizov A, Əhmədova S. 2017. s.83-86).

III FƏSİL. XARİCİ TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN KOMPLEKS QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ VƏ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət əlaqələrinin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri

Azərbaycan Respublikasının xarici ticarətində baş verən inkişaf bir sıra prioritet sahələrə aid qanunvericiliyin mövcud olması və bunlar əsasında fəaliyyət edən, tamaamlayıcı qurumların mövcudluğu ilə əlaqədardır. Xüsusilə də “Made in Azerbaijan”ın yaradılması, habelə Gömrük İdarəsində innovasiyasının tətbiqi nəticəsində, ixrac və idxalın səmərəli tənzimlənməsi üçün müvafiq qanunvericiliyin tələblərinə uyğun davranılmasıdır. Prioritetlərdən biri də e-ticarətin inkişafıdır. 2019-cu ilin yanvar-mart aylarında Azərbaycan Respublikası xarici ticarət dövriyyəsi 4,5 milyard ABŞ dolları olub ki, bu da ötən ilin eyni dövründəkindən 1,1 milyard ABŞ dollarına nisbətə artmışdır. Azərbaycan Dövlət Gömrük Komitəsinin məlumatına görə, bu dövrdə qeyri-neft ixracatı 415 milyon dollar təşkil edib. 2019-cu ilin yanvar-mart aylarında qeyri-neft ixracatı 2018-ci ilin eyni dövrünə nisbətən 59 mln. ABŞ dolları və ya 16.5 mln. ABŞ dolları artmışdır.

ABŞ-a edilən ixracat 2019-ci ilin ilk rübündə 115 milyon, Türkiyəyə 99 milyon, Gürcüstana 50 milyon, İsveçrəyə 33,7 milyon, İtaliyaya isə 12,7 milyon dollar olaraq reallaşdı. Rusiyaya edilən qeyri-neft ixrac üç ayda yüzdə 17, Türkiyəyə yüzdə 2, Gürcüstana yüzdə 58 və İtaliyaya yüzdə 74 nisbətində artarkən, 2019-ci ilin ilk rübündə ixrac edilən neft sektorunda elektrik (38,4 milyon ABŞ dolları) üçüncü (38,4 milyon dollar) və üçüncü (37,4 milyon dollar). Bununla yanaşı, bu ilin yanvar-mart aylarında qızılın (işlənməmiş, işlənməmiş), pomidorların (təzə və cövhərli), birincil polipropilen, polietilen, metanol (metil spirt), 0.94 , tərəvəzlərin ixracı 103,5 milyon dollar, elektrik enerjisi ixracatı 38,4 milyon, plastik məmulatlar 48,4 milyon, pambıq lifi ixracatı 37,7 milyon, alüminium və məhsulların ixracı 22,3 milyon, kimyəvi

məhsulların ixracı 17,6 milyon, qara və qeyri-spirтли içkilərin ixracı 7,5 milyon, pambıq İxracat və 6,4 milyon ABŞ dolları - yanvar-mart dövründə pambıq ixracatı bir əvvəlki ilin eyni dövrünə görə 2.8 dəfə, alkoqol və spirtsiz içkilərin ixracatı 2,8 dəfə, plastik və ixrac məhsullarında yüzdə 50, kimyəvi məhsullar ixracatı yüzdə 42, pambıq iplik ihracatı 34, meyvə və tərəvəz ixracının yüzdə 28, elektrik ixracatı isə yüzdə 13 artdı. Mart ayında qeyri-neft ixracatı 133,7 milyon dollar oldu. Mart ayında, qeyri-neft sektor Türkiyəyə (35,7 milyon ABŞ dolları), Rusiya (33,3 milyon ABŞ dolları) və Gürcüstana (13,2 milyon ABŞ dolları) ixrac etdi.

Həmçinin, 2019-cu ilin mart ayında, 2010-cu ilin birinci rübündə ixrac olunan əsas malların siyahısı, 0.94-dən az olan birincil polipropilen formaları, elektrik enerjisi, pomidor, preformed polietilen, metanol (metil spirt), işlənməmiş qeyri-üzvi yamac sektoru ixracatı və Hesabatda ixrac edən ölkələr haqqında daha ətraflı məlumat verilir [iqtisadiislahat.org. 2019]. Dövlət müəssisələrinə məxsus olan hüquqi şəxs və ya dövlətin səhmdar payı səhmləri (səhmləri) tərəfindən Azərbaycanda istehsal edilən markanın təşviqi xarici nümayəndəlikləri və yerli bölmələri vasitəsilə həyata keçirilir. Azərbaycan Prezidentinin 5 oktyabr 2016-cı il tarixli 1063 sayılı fərmanı ilə təsdiq edilmiş "Xarici ölkələrə ixracat missiyaları və alıcı missiyaları, xarici bazarların araşdırılması və marketinqi, Azərbaycanda hazırlanan xarici bazarların təşviqi, yerli şirkətlərin beynəlxalq sertifikatlaşdırılması, ixracın inkişafı proqramları və layihələri dövlət büdcəsindən 2016-cı il oktyabrın 5-də və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən maliyyələşdirilir Azərbaycanda hazırlanmış İstehsalın təşviqini təşviq edən xarici bazarlarda marka marka və marketinq fəaliyyətini dəstəkləyən Təşkilatın 1063 sayılı Qərarı ilə təsdiq edilmişdir.

1. Beynəlxalq sərgilərdə və sərgilərdə tək bir ölkə kabinetinə qatılmaq;
2. Beynəlxalq sərgilərdə və yarmarkalarda fərdi olaraq iştirak etmək;
3. Azərbaycan istehsalı olan marka, dövlətin hüquqi şəxsləri və ya səhmlərini (səhmlərin yoxlanılması) təşviq etmək;

4. Xarici mağazalarda və ya dükanlarda saxlanılan dükanlarda saxlanılan rəflərdə rəflər hazırlamaq;
5. "Made in Azerbaijan" markasını ictimai yerlərdə və xarici ölkələrin kütləvi informasiya vasitələrində təqdim etmək.

Son illərdə ölkənin iqtisadiyyatının əsas hərəkət edən qüvvəsi olan qeyri-neft sektorunun inkişafında əhəmiyyətli irəliləyişlər əldə edilmiş və üstünlük təşkil edən, rəqabətqabiliyyətli və ixracata yönəldilmiş məhsulların istehsalı genişlənməmişdir. "İxrac Dəyişikliyi"nin məlumatına görə, qeyri-neft sektoru 2019-cu ilin birinci (ilk) rübündə həm qeyri-dövlət, həm də dövlət tərəfindən ixracatçılar tərəfindən qiymətləndirilib. "MKT Xarici Ticarət Kommersiya" MMC, "Socar Polimer" MMC, "Azərbaycan Beynəlxalq Lizinq Şirkəti" MMC, qeyri-dövlət ixracatçıları üçün cari ilin yanvar-mart dövrü ilə müqayisəsi nisbəti aşağıdakı kimidir: "P-Agro" MMC, "TST Export" MMC, "SunMeal" MMC, "Azazelnut" MMC, "Ram Beynəlxalq Nəqliyyat və Ticarət LTD" MMC, "Baku Steel Company" MMC, Azərstar MMC ARDNŞ-nin Marketing və İqtisadi Əməliyyatlar İdarəsi qeyri-neft ixrac fəaliyyətində iştirak edən dövlət şirkətlərinin siyahısını rəhbər tutur. Daha sonra bu şirkətlər aşağıdakı siyahıda təmsil olunur: Azerenerji ATSC, Azaraluminium MMC, Azərgold QSC, Azərbaycan Hava Yolları, CTS-Agro MMC, Azerpambak Kənd Təsərrüfatı Sənaye Kompleksi, TASC Bakı Neft Mexanika Zavodu, "Azərreq" MMC, "Azərbaycan Dəmir Yolları" QSC İhracatçıların reytingi haqqında məlumat tapa bilərsiniz[economicislahat.org]. "Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış" İnkişaf konsepsiyası ixrac yönümlü iqtisadi modelə əsaslanır. İxracata yönəldilmiş iqtisadiyyat əhəmiyyətli bir hədəf olaraq təyin olundu. Bu baxımdan, əsas vəzifələrdən biri yüksək inkişaf tempi ilə qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının artırılmasıdır.

Qeyri-neft məhsullarının ixracını təşviq etmək, qeyri-neft məhsullarının istehsalını və ixracını artırmaq, ənənəvi və yeni bazarlara çıxışını artırmaq və Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 32-ci maddəsinin 109-cu maddəsinə

uyğun olaraq bu sahədə əlverişli şəraitin daha da genişləndirilməsi. AR NK, Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə aşağıdakıları tənzimləyən normativ aktın layihəsini təqdim edir ki, nəticədə də tənzimləmələr həyata keçirilir.

- Kənd təsərrüfatı və emal məhsulları üçün geriyyə ödənişi təmin edən mexanizm,
- Xarici ölkələrə ixrac üçün missiyalar, xarici bazarların tədqiqi və marketinqi, "Made in Azerbaijan" brendinin Azərbaycandan xaricdəki bazarlarda bu çərçivədə ixracatın təbliği, xaricdə şirkətlərə ixrac sertifikatları və patentlərin alınması, ixracatçı firma və müəssisələr üçün ixrac və ödəniş mexanizmi layihələri.

Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi isə öz növbəsində aşağıda verilmiş digər məsələləri dəstəkləyir.

İxracata yönəldilmiş istehsal kreditlərinə güzəştlər tətbiq etmək, Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə, onun 7 oktyabr tarixli 162 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasının Sahibkarlığa Kömək milli Fondunun vasitələrindən və vəsaitlərindən istifadəylə bağlı qaydalara bir ay müddətində müvafiq dəyişikliklər etmək üçün təkliflər vermək məqsədilə zəruri olan işləri yerinə yetirərək "Made in Azerbaijan" adı altında xarici ölkə bazarlarında yerli məhsulların satışına yardım məqsədilə mümkün tədbirlərin görülməsi haqqında təkliflər irəli sürür. 5 oktyabr 2016-cı ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev qeyri-neft məhsullarının geniş miqyasda təşviq edilməsini nəzərdə tutan "Made in Azerbaijan" adlı sərəncam imzaladı. Bu fərman Azərbaycanda hazırlanmış məhsulların ixracının təşviqi üçün 10 müxtəlif mexanizmi əhatə edir: Dəstək tədbirlərinə əsasən, icra xərcləri dövlət büdcəsi tərəfindən tam və ya qismən təmin edilir. Bu layihədə iştirak edən hər ixracatçının bu dəstək tədbirlərinə müraciət etmək hüququ təsbit edilmişdir. "Made in Azerbaijan" (Azərbaycan məhsulu) brendi Azərbaycan dövlət və sektor sahibkarlarının mallarının tanıtılması üçün yaradılmışdır. "Azexport" portalı da 2016-cı ildə prezidentin sərəncamı çərçivəsində xarici ölkələrdə (Azərbaycan məhsulu) Azərbaycan mənşəli malların təbliğ

olunmasını təmin etmək məqsədi ilə yaradılıb. Dünyanın ən populyar elektron ticarət portalı olan Alibaba, Azexport portalının uğurlu fəaliyyətinə dair rəsmi səhifəsində məlumat paylaşdı. Azexport portalı birgə model kimi təqdim olundu və Azexport portalı Alibaba vasitəsilə Azərbaycan məhsullarını nümayiş etdirməyə imkan yaradıb və Made in Azerbaijan markası adı altında tanınan 300-dən çox məhsula Alibaba.com saytında baxıla bilər. İlin ən mühüm yeniliklərindən biri hesab edilən Azexport portalı, etibarlı ödəniş sistemləri və nəqliyyat və logistika şirkətləri, istifadəçilərlə əməkdaşlıqda məmnuniyyətini təmin edir. Alibaba portalına əlavə olaraq, məhsulları daha geniş bir kütləyə çatdırmanın yanında, All.biz, TradeKey, Amazon, Agroservice kimi məşhur elektron satış şəbəkələrinə də inteqrasiya edilmişdir. Azexport Alibaba.com-un üzvüdür [<https://news.alibaba.com/article/detail/apac-member-success-story-apac-success-story-seller-success-story-azerbaycan-success-story-manufacture-gold-tachizatçı / 10103 0192 -1-alibaba-helpers-us-promo-english.html>]. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti əslində bu fərmanla xarici ölkələrə ixrac təbliğatı missiyalarının təşkili, xarici bazarların tədqiqi və marketinqi, xarici bazarda hazırlanmış markanın tətbiqi, xarici ölkələrdə xarici şirkətlərin sertifikatları və patentlərini almaq, dövlət büdcəsinə ödəniş və ödəniş mexanizmlərinin müəyyənləşdirilməsi prosedurlarının təsdiqlənməsinə dair qərar vermişdir.

Fərmana əsasən xarici ölkələrə ixrac yönümlü missiyalar, xarici bazarların tədqiqi və marketinqi, Azərbaycanda hazırlanan əmtəələrin xarici bazarlarda təşviqi, xarici ölkələrdə yerli şirkətlərin sertifikatları və patentləri əldə etmək, ixracın inkişafı proqramları və layihələri və ödəniş mexanizmlərinin tənzimlənməsi üçün dövlət büdcəsi "və" qeyri-neft məhsullarının ixracının dəstəklənməsi üzrə fəaliyyət hesabatı təsbit edilmiş və təsdiq edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinə 2016-cı il dövlət büdcəsi tərəfindən dəstək tədbirlərinin maliyyələşdirilməsi üçün nəzərdə tutulmuş 3 milyon manat Azərbaycan Respublikasının ehtiyat fondundan ayrılmışdır. Qərara görə 2017-

ci ildə və sonrakı illər üzrə Azərbaycan Respublikasının Dövlət büdcəsi Maliyyə Nazirliyi və İqtisadiyyat Nazirliyi ilə birgə bu Sərəncamın 1-ci hissəsində nəzərdə tutulmuş Qaydalarda nəzərdə tutulan dəstək tədbirlərinin maliyyələşdirilməsi üçün lazım olan vəsaitlərdən ibarətdir. İxrac missiyaları Azərbaycanda alıcı missiyalarının təşkili

- Bazar tədqiqatı, beynəlxalq sərgilərdə və sərgilərdə iştirak
- Beynəlxalq sərgilərdə iştirak etmək
- "Duty Free" mağazalarında və ya mağazalarında "Made in Azerbaijan"

rəfiətlərin təşkili

- Xarici ölkələrin xalqa və beynəlxalq media İctimai yerlərdə beynəlxalq sertifikatın alınması

10 may 2005-ci il tarixində Azərbaycan Respublikasının "Elektron Ticarət Qanunu" qəbul edilmişdir. Elektron ticarətdə iştirak edən tərəflərin bütün hüquqları və öhdəlikləri və tərəflərin bütün məsuliyyətləri bu Qanunla tənzimlənir. 2016-cı ildə Azərbaycanda elektron ticarət dövriyyəsi 25 milyon 613 min manat, 2017-ci ildə isə 46 milyon 227 min manat təşkil edib. 2017-ci ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ticarət və İnkişaf üzrə Konfransının B2C elektron ticarət indeksində Azərbaycan 144 ölkədən 68-ci yeri tutur. Azərbaycanın əlverişli geostrateji yerləşməsi və beynəlxalq elektron ticarət məhsullarının çatdırılması və daşınması baxımından poçt xidməti dövlətlərarası elektron ticarətin həyata keçirilməsi üçün regional tranzit post mərkəzi (HUB) kimi işləyir. E-ticarət, elektron platforma, elektron ödəniş sistemləri və logistika əsas elektron ödəmə sistemləri ilə əlaqəli üç əsas meyar üzərində inkişaf edir və son illərdə bu istiqamətdə 26 sentyabr 2018, 2018-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında rəqəmsal ödənişlərin uzadılması Proqramı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən təsdiq edilmiş və dünyada rəqabət qabiliyyətini artırmaq, resursların qorunması və biznesin inkişafı prosesində bazarın həcmi artırmaq məqsədi ilə Azərbaycanın sahibkarları tərəfindən ölkədə və xaricdə elektron

ticarətin inkişafı təmin edilmişdir. Hökumət tərəfindən bəzi islahatların həyata keçirilməsi vacib məsələdir. Çünki e-ticarətin inkişafı yalnız sahibkarlığı dəstəkləməyəcək, eyni zamanda ölkəmizin iqtisadiyyatının davamlı inkişafına da kömək edəcəkdir. Elektron ticarətin və iqtisadiyyatın Azərbaycanda iqtisadiyyatına təsiri odur ki, o bir növ ən az miqdarda məhdudiyyətləri olan iqtisadi fəaliyyət yaradır. Bu təsir sürətlə inkişaf edən informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının nəticəsidir. Bu təsirlər iki şəkildə nəzərdən keçirilə bilər:

- Firmalar üçün əldə olunan üstünlüklər: Firmalar bütün dünyadan olan müştərilərinə 24/7 rejimi ilə xidmət edə bilərlər. İnternetdə virtual mağazanın açılması xərcləri real mağazanın açılmasından xeyli aşağıdır. Daha sürətli məhsul tələbləri, testlər və müştəri tələbləri müştərilərin tələblərinə daha tez cavab verilməsi üçün müəyyən edilə bilər. Effektiv məhsul təqdimatı və məhdudiyyətsiz çıxış sayəsində şirkətlər qlobal istehlak şəbəkəsi vasitəsilə öz məhsullarını dünya miqyasında sata bilərlər.

- İstehlakçı üçün faydaları: İstehlakçılar internetdən, vaxtından və yerindən asılı olmayaraq, evdən, iş yerindən və ya hər hansı bir məkanda internet şəbəkəsinə qoşularaq hər hansı bir zamanda hər hansı bir yerdən sata və yaxud ala bilərlər. İnternet vasitəsilə alqı-satqısı asan və əyləncəli olur. İstehlakçı internet məhsullarından ən uyğun məhsulu seçir və satın almasını tez bir zamanda edir. Ümumiyyətlə, elektron ticarətin iqtisadi və sosial təsiri aşağıdakı kimi düşünülür:

- məhdudiyyətsiz şəbəkədə e-ticarət əməliyyatları və iqtisadi kommunikasiyanı artırır. Nəticədə, kiçik və orta sahibkarlar və fərdi müştərilər digər marketinq metodlarından yararlanaraq daha aşağı dəyəri ilə biznes fəaliyyətini həyata keçirə biləcəklər.
- e-ticarət getdikcə daha çox istifadə olunur. Bu, ictimaiyyət üçün açıq olan və heç bir təşkilat və ya fərdi sahib olmadığı internet şəbəkəsindən də istifadəyə görədir.

- e-ticarət, malların və xidmətlərin istehsalı, bölüşdürülməsi və satılması daxil olmaqla informasiya mübadiləsi üçün yeni imkanlar təqdim edir.

- malların və xidmətlərin bazarının strukturu e-ticarətlə dəyişir.
- satıcılar və alıcıların yaxın və şəffaf bir mühitdə bir araya gəlməsinə imkan verən e-ticarətlə resursların daha səmərəli istifadə edilməsini təmin etmək.
- elektron ticarətin məşğulluğa təsiri qaçılmazdır.
- yeni peşələr və savadlılıq - kompüterin işçi qüvvəsini istifadə etmək qabiliyyətinə təsir göstərəcək.
- inkişaf etmiş 1-ci dünya ölkələrindən inkişaf etməkdə olan 2-ci dünya ölkələrinə yeni texnologiyaların ixracı müəyyən miqdarda mədəni məhsul ixracına gətirib çıxaracaq. Moskvada "Prodexpo 2018" 25-ci Beynəlxalq Ərzaq, İçki və Xammal Sərgisi keçirilmiş və yarmarkada 63 ölkədən 2 mindən çox şirkət iştirak edir, sərgi zamanı Azərbaycanın əsas sponsor ölkə haqqında məlumatlar verilmişdir. Burada ölkəmiz adından ilk dəfə "Made in Azerbaijan" milli stendi təqdim olunub Azərbaycan stendini, meyvə şirələri, müxtəlif növ şərəblər təbii mineral suları, qənnadı məmulatları, çay və digər məhsullar keyfiyyətə və rəqabət qabiliyyətli məhsul olaraq ziyarətçilərə təqdim olunur.

Burada quraşdırılmış olan monitorlarda "Ekspo Baku 2025"-in təqdimat materialı, Azərbaycanın landşaftları və təbiəti ilə bağlı video materialları təqdim edir. "Prodexpo"da Azərbaycanı 27 şirkət şirkət tərəfindən təmsil olunmuşdur. Sərginin ilk günü Azərbaycan şirkətlərinin əksəriyyəti ikitərəfli sazişlər bağlamağa razılıq alıblar. Xarici iqtisadi əlaqələrin digər mühüm sahələri də müxtəlif regional və subregional səviyyələrdə xarici ticarət əlaqələrinin səmərəli təşkili yaxud regional iqtisadi inteqrasiyanın erkən mərhələlərində iştirak etməkdir. Beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlıqla üzləşən ən böyük problemlərdən biri xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi üçün milli iqtisadiyyatın mövcud və perspektiv maraqlarının effektiv koordinasiya mexanizminin yaradılmasıdır [http://anl.az/el/alf25/sha_disr&p.pdf]. Azərbaycan digər ölkələrin ticarət biznes strukturlarıyla strateji ittifaqlar yaratmaqla investisiya imkanlarını daha da inkişaf etdirə bilər. Digər ölkələrin bazarlarına çıxış,

bu strukturların realizə kanallarından istifadə kimi, Azərbaycan məhsullarının ixracına kömək edəcək, xarici ticarət əlaqələrinin inkişafına gətirib çıxaracaq, ikinci mühüm inkişaf aspekt isə gömrük islahatıdır. Azərbaycan Respublikasında gömrük rüsumunun tənzimlənməsi xarici ticarətin həyata keçirilməsində ciddi rol oynayır. Məhz buna görə də, tariflər xarici ticarət siyasətinin ənənəvi və əsas vasitədir. Tarif tənzimlənməsi dövlət gömrük iqtisadi və maliyyə blokuna aiddir. Əslində isə, Azərbaycan Respublikasının 20 iyun 1995-ci il tarixli Gömrük tarifi haqqında Qanununa əsasən gömrük tarifləri ilk dəfə qanunla müəyyən edilmişdir. Bu sənəddə tarif tənzimlənməsi daxili bazarın xarici bazar ilə effektiv fəaliyyət göstərməsini təmin etməklə xarici ticarət əlaqələrinin tənzimlənməsinin mühüm vasitə kimi öz əksini tapır (Tahirli A. 2018. p.10). Azərbaycan Respublikası Gömrük ərazisinə malların gətirilməsi münasibətləri və qaydaları Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 12 yanvar 1998-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə gətirilən və bu ərazidən çıxarılan malların gömrük qiymətləndirilməsi sisteminin tətbiqi Qaydaları"na, uyğun olaraq hazırlanmışdır. Onlar tənziməyoici alətlər olaraq iki əsas ticarət siyasəti tənzimləyicisi qruplarına bölünürlər. Müasir dövrdə ən çox istifadə edilən gömrük-tarif tədbirləri alətidir.

Ümumiyyətlə, istehsalçıların, istehlakçıların, ölkədə proteksionizm və azad ticarətin, eləcə də ticarət tərəfdaşları ilə ölkənin ticari-siyasi maraqları arasında siyasi kompromisin həyata keçirilməsi nəticəsində gömrük nümunələri yaranır (Həsənov R., 2009, s. 136-137). Məlum olduğu kimi, son illərdə ölkədə gömrük sisteminin yenidən qurulması üçün əhəmiyyətli işlər görülmüşdür, maddi-texniki əsasları əhəmiyyətli dərəcədə gücləndirilmiş, gömrük biznesini tənzimləyən qanunvericilik bazası gücləndirilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "2019-cu il 9 aprel tarixli 1560 sayılı Fərman əsasında" Azərbaycan Respublikasının gömrük tarifləri haqqında "qanuna əlavə və dəyişikliklər edilib.

İslahatlar nəticəsində "Gömrük xidməti ölkəmizin iqtisadi təhlükəsizliyinə əsas yaradan və onu təmin edən və fiskal siyasətdə mühüm rol oynayan ən vacib dövlət qurumlarından birinə çevrilib və Azərbaycanın bu sahədə "beynəlxalq arenada gömrük rəsmiləşdirilməsinə şərait yaradan sonuncu islahatları bu siyasətin davamı idi"[<https://prezident.az/articles/21300>]. Prezident İlham Əliyevin gömrük orqanlarında şəffaflığını təmin etmək, rüşvətxorluğun aradan qaldırılması, sahibkarlıq mühitinin daha da təkmilləşdirilməsi, vətəndaşların məmnuniyyətini təmin etmək, beynəlxalq ticarətin sadəliyi və asanlıığı üçün bütün tədbirləri görmək məqsədilə apardığı islahatların məqsədi gömrük administrasiyasının maddi-texniki bazasının yaxşılaşdırılması və ya işçilərin sosial problemlərini həll etmək üçün addımlar atmaq məqsədi ilə vəzifələrin tez və səmərəli həyata keçirilməsini təmin etməkdir. Struktur islahatları nəticəsində respublikanın gömrük sistemində ən müasir modelin tətbiqi ilə beynəlxalq ticarətin şəffaf həyata keçirilməsindəki bütün maneələr aradan qaldırılacaq, səmərəlilik səviyyəsi artacaq, dövlət qulluqçularının sayı minimuma qədər azalacaq, xidmət səviyyəsi və vətəndaşların məmnunluğu daha da artırılacaqdır. Gömrük sektorunda aparılan islahatlar nəticəsində gömrük orqanları biznes və gömrük əməkdaşlığına xüsusi əhəmiyyət verirlər. Bu çərçivədə iş adamları və gömrük işçiləri arasında müntəzəm görüşlər keçirilir və sahibkarların fikir və təklifləri araşdırılır. Gömrük və işgüzar əlaqələrin şəffaf şəkildə qurulmaları, sahibkarların hüquqlarının qorunması və qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi, gömrük tarifləri və digər mülahizələr nəzərə alınır. Məqsəd xarici iqtisadi fəaliyyət iştirakçılarının qarşısına çıxan çətinliklərin həlli və "gömrük əməkdaşları ilə sahibkarlar arasında münasibətlərdə şəffaflığın təmin edilməsi istiqamətində səyləri birləşdirməkdir.[https://mida.gov.az/documents/strateji_yol_xeritesi_kend_teserrufati_mehsullarinin_istehsalina_ve_emalina_dair.pdf]

3.2. Xarici ticarət əlaqələrinin səmərəliliyinin kompleks qiymətləndirilməsi metodlarının işlənməsi

Dövlətin ticarətlə bağlı iqtisadi siyasət və gömrük funksiyası məsələsi müasir iqtisadi təhlillərdə inkişaf etmiş şəkildə verilir. Məşhur amerikalı iqtisadçılar K.R. Makkonell və S.L. Bryunun nöqteyi nəzərinə dövlətin əsas iqtisadi funksiyaları aşağıdakılardır:

- bazar sisteminin səmərəli fəaliyyətini dəstəkləyən sosial mühit və hüquqi çərçivənin təmin edilməsi.
- rəqabətin qorunması.
- gəlir və sərvətin yenidən bölüşdürülməsi.
- milli məhsul strukturunu dəyişdirmək üçün resursların paylanmasını yaxşılaşdırmaq.
- iqtisadiyyatın sabitliyi.

Bazar iqtisadiyyatına keçid yeni iqtisadi mexanizm yaratmaq və hüquqi çərçivənin yaradılmasını tələb edir. İqtisadi sabitliyin təmin edilməsi, işsizlik və inflyasiyanın qarşısını almaq, sosial ədalət, iqtisadi artım və bazar infrastrukturunun güclü hüquqi təminatını təmin etmək üçün azad iqtisadi zonanın yaradılması zəruridir. Dövlətin iqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsi və qorunması sahəsində işi iqtisadiyyatın tənzimlənməsi və effektiv fəaliyyətinin əsas funksiyasıdır.

Xarici ticarətin gəlir və gəlirlərə olan asılılığı, həmin ölkənin real milli məhsuluna müsbət bağımlılığın olması ilə daha da dərinləşir. Bu iki şəkildə izah olunur.

- idxalat, çox hallarda, ara və ya milli məhsul istehsalı üçün xammal rolunu oynayır.
- idxalat, real və bahalı xərclərdə dəyişikliklərə cavab verir. Bu rəqəm idxal həcmindəki dəyişikliklərin bu dəyişənləri təşkil edən real milli gəlirə (sabit qiymətlərlə) nisbətini göstərir. İdxalat artımının və gəlirlərin artımının səbəbi ilə balanssız rifah halının yaxşılaşdırılmasında hansı səviyyədə istifadə etdiyini göstərir.

Bu proses ticarət balansını məhdudlaşdırır və çarpan prosesinə daxili tələbatın artmasına kömək etmir. İxrac və milli gəlir daha mürəkkəbdir. Çünki milli gəlirin dəyişməsi - daxili tələbat, daxili tələbat və xaricdəki ixracat strukturumuzun dəyişməsindən asılıdır. Daxili tələbatın artması milli gəliri artırır və nəticədə ixracatı azaldır. Buna görə, açıq iqtisadiyyatın əsas modelləri həmişə milli gəlirdən asılı deyildir. İxracıda milli gəlirlə eyni istiqamətdə idarə olunan iki amil var:

- təklifi artırmaq və ya istehsal xərclərini hər hansı şəkildə azaltmaq;
- xaricdə ixrac tələblərimizin artması. Ümumiyyətlə, Keynsçi nəzəriyyələri ixrac tələbinin xarici tələb hesab edirlər (Həsənov R. 2009, s. 136-137). Praktikada geniş yayılmış yayılmış tarifqoyma prinsipi effektiv müdafiənin artmasıdır. Artıma gətirib çıxaran prinsip məhsuldarlığın mütənasib artımını nəzərdə tutur. Effektiv tarif müdafiəsi sistemi son məhsul və xarici xammal üçün dəstəkləyici məhsullar olaraq yüksək səviyyəli bir təminatdır və taarif eskalasiyası prinsipi taarif dərəcəsinin məhsulun emal dərinliyi ilə mütənasib artırılmasını nəzərdə tutur. Bununla yanaşı, istehsal olunan malların ödəniş fərqinin nisbətindən çox idxal olunan məhsullara nisbətindən asılı olacaqdır.

Xarici ticarətdə “texniki maneələr” ticarət üçün məhsuldar tələblər adlanan hökumət tədbirləri və məhdudlaşdırma tədbirləridir. Belə maneələrin əsas məqsədi xarici istehsalın daxili bazara çıxmasını məhdudlaşdırmaqdır. Texniki maneələr, standartlar, texniki normalar və qaydalar, təhlükəsizlik tədbirləri, qablaşdırma tələbləri və s. texniki vəziyyət şəklində olur. ÜTT tələblərinin vizual tələbləri texniki qaydalara və standartlara uyğun əks olunur. Qeyri-tarif qaydaları xarici ticarət tənzimləməsinin vacib bir xüsusiyyəti, dövlət satınalmalarının tənzimlənməsi ilə həyata keçirilir. Məsələn burasındadır ki, dövlət satınalmalarının əsas məqsədi yalnız dövlət istehlakçı bazarının tələblərini ödəmək deyil. Bəzi digər xüsusiyyətlər bu satınalmaları xarici ticarət siyasətinin bir elementi halına gətirir. ÜTT-nin məlumatına görə, hazırda ÜDM-in 10-15% -i dövlət satınalmalarına xərclənir. Son illərdə dövlət satınalmaları

həcmində əhəmiyyətli artım müşahidə olunmuşdur (Həsənov R., 2009, s. 136-137). Ölkəmizin rezident və qeyri-rezident şəxsləri tərəfindən dünyanın 150 ölkəsi ilə 31016.3 mln. ABŞ dolları miqdarında xarici ticarət əməliyyatları reallaşdırılmışdır.

İdxal əməliyyatlarında isə Rusiya 2012. 3 faiz), Türkiyə (2012. 0 faiz), Böyük Britaniya (10.6 faiz), Almaniya (7.7 faiz), Çin (7.6 faiz), Amerika Birləşmiş Ştatları (6.1 faiz) Azərbaycan Respublikasının əsas ticarət tərəfdaşları olmuşdur. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə, məhsullar 111 ölkəyə göndərilib və 147 ölkədən idxal edilib. Ticarətdə 21945,8 milyon dollar cəmi olmaqla, ixracata 12729,1 milyon dollar, idxal əməliyyatlarına isə 9216,7 milyon dollar sərf edilib. Nəticədə müsbət ticarət balansı 3512,4 milyon dollar idi. 2014-cü illə müqayisədə əmtəə birjasının qiyməti 3,4 faiz azalıb. 19458,3 milyon dollar və ya ticarət dövriyyəsinin 88,7 faizi MDB ölkələri istisna olmaqla, digər ölkələrinin payına düşərək, 2487,5 milyon ABŞ dolları və ya 11,3 faizini MDB üzvü olan ölkələrin payına düşüb.

Avropa İttifaqı ölkələri ilə ticarət əlaqələri 9695.0 milyon dollar və ya dövriyyənin 44.2% təşkil etmişdir. MDB ölkələri istisna olmaqla digər ölkələrə ixrac edilən məhsulların qiymətləri müqayisəli qiymətlərlə 1,6 faiz azalıb. Bu ölkələrə 12202,7 milyon dollar dəyərində mal göndərilmişdir. MDB ölkələrinə ixrac edilən malların həcmi 30,2 faiz artaraq 526,4 milyon dollara çatıb. Ümumi ixracın 4.1% -i MDB-yə, 53.0% -i Avropa Birliyinə, 42.9% -i digər ölkələrə düşüb. 2015-ci ildə MDB ölkələri istisna olmaqla digər ölkələrdən 7255,6 milyon ABŞ dolları dəyərində mal idxal edilib. Ümumi idxal həcmnin 21,3 faizi MDB ölkələri, 31,9 faizi Avropa Birliyi ölkələri və 46,8 faizi digər ölkələr tərəfindən formalaşmışdır. Xarici ticarət endossamentinin% 82.9%-i İtaliya, Almaniya, Rusiya, Türkiyə, ABŞ, Fransa, İsrail, Çexiya, Avstriya, Yaponiya, Çin, İndoneziya, İngiltərə, Gürcüstan, İspaniya, Portuqaliya, Ukrayna, Tunis, Hindistan, Kanada və Taylandla mübadilədə əmələ gəlib. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə, 2016-cı ildə xarici ticarət dövriyyəsi ixracatda 9 milyard 143,3 milyon dollar, idxalda 8 milyard 532,4 milyon

dollar olmaqla 17 milyard 675,7 milyon dollar təşkil edib. Ticarət sferasında 378,3 milyon ABŞ dolları məbləğində ticarət saldosu yaradılıb. Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzinin 20 sayılı İxrac İcmalına əsasən 377 şirkət 2017-ci ilədək 143 milyon ABŞ dolları dəyərində qeyri-neft malları ixrac edib. Qızıl, təzə pomidor, kimya sənayesi məhsulları, elektrik enerjisi, qoz-fındıq, pambıq lif, şəkər, alüminium, meyvə və s. ixrac edilmişdir.

Ötən il 2016-cı ilin analoji dövrü ilə müqayisədə qeyri-neft ixracatı 22% artıb. Bu ixrac əməliyyatlarında 846 şirkət iştirak etmişdir. Rusiya, Türkiyə, Gürcüstan və Türkmənistan, qeyri-neft ixracatı edilən ölkələr siyahısındadır. Ölkənin məlumatlarının təhlili göstərir ki, qeyri-neft sektorunda ixracın ilk yeri polietilen (34,1 milyon dollarlıq ixrac) təşkil edir və xüsusi kütləsi 0,94-dən azdır. [iqtisadiislahat.org]. Strateji yol xəritəsinin hədəflərindən biri də dünyanın qida və kənd təsərrüfatı bazarlarına ekoloji sağlam məhsulların ixracı maksimum dərəcədə artırmaqdır. 2016-cı ildə ixrac dövriyyəsinin 34,9% -i AB ölkələrinə, 16,0% -i MDB ölkələrinə və 49,1% -i digər ölkələrə düşüb. Göründüyü kimi, ölkənin ixrac potensialı genişlənilir. 2017 qeyri-neft məhsulları ixrac olunan ölkələr siyahısında Rusiya, Türkiyə, Gürcüstan, İsveçrə və Türkmənistan ilk beşliyə daxildir. Qeyri-neft sektorunda birinci pomidor-tomat (127,9 milyon dollar), ikinci yerdə qızıl (60,7 milyon dollar) və üçüncü bir məhsul isə xüsusi çəkisi 0.94-dən az olan birinci növ polietilen (54,4 milyon ABŞ dolları) təşkil edir. 2017-ci ildə dünyanın 180 ölkəsi ilə ticarət əməliyyatları aparılmışdır. Qeyri-neft sektoru 855 milyon dollar məbləğində mal ixrac edib və 1333 iştirakçı ixrac fəaliyyətinə qatılıb. Bu, əvvəlki illərə nisbətən 18,7% çoxdur. 2017-ci ildə Azexport.az portalı ilk dəfə olaraq Qatar, Tanzaniya və Ekvador kimi ölkələrdən əmtəə məhsulları, meyvə və tərəvəz, şəkər, mineral məhsullar, canlı heyvanlar və heyvan məhsulları, bitki məhsulları, heyvan və ya bitki mənşəli bərk və maye məhsullardır. xammal, xam neft, təbii qaz, neft məhsulları, kimyəvi məhsullar, pambıq iplik və bitki mənşəli yağlar, maşınlar, mexanizmlər,

elektrik qurğular, plastiklər, kauçuklar və onların məmulatları, ağac və onların məmulatları. kartondan hazırlanmış məmulatlar və onların məmulatları, qeyri-standart materiallar və ondan hazırlanmış məmulatlar. Baş prezidentin həyata keçirdiyi iqtisadi strategiya nəticəsində; Böyük Britaniyada ixrac mallarının ixrac dinamikasında əhəmiyyətli bir dəyişiklik olmuşdur. (Hacıyev F. 2018, s.32-331). Azərbaycan ixracat sektorunda yeni fundamental dəyişikliklər reallaşdırılır ki. bu da xaricə malların satışı dinamikası, miqdarı, strukturu və.s. –də özünü göstərir. Xarici ticarət fəaliyyətinə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinin uyğunlaşdırılması və malların ixracı üçün şərait yaratmaq məqsədi ilə valyuta nəzarəti sahəsində effektiv tədbirlərin həyata keçirilməsi Azərbaycanın iqtisadi maraqlarının qorunması üçün şərait yaradır. Son illərdə neft və qaz ixracı artdı. Ümumiyyətlə, müstəqillik illərində ixracatın əmtəə strukturu əsasən xammal yönümlüdür. Azərbaycanın müasir ixracı bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir:

- ixrac lisenziyası Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq öhdəliklərini yerinə yetirmək üçün milli təhlükəsizlik və ətraf mühitin mühafizəsi üzrə beynəlxalq normalar baxımından tənzimlənən məhsullara tətbiq edilir. Bəzi mallar xarici bazara ixrac olunur, çünki bəzən müəssisələr arasında zəmanətli ödənişlər və xarici ticarət üzrə xarici ticarət müqavilələrinin təmi nat verdiyi zəmanət mövcuddur

- ixrac edilmiş malların miqdarını, keyfiyyətini və kəmiyyətini ixrac baxımından qiymətləndirmək meylləri mövcuddur. Buna görə, ixracatın inkişaf etdirici amillərinin düzgün seçilməsi və effektiv yardım tədbirlərinin hazırlanması dövlətin xarici iqtisadi siyasətinin əsasını təşkil etməlidir. Buraya ixrac və maliyyə dəstəyini dəstəkləyən strukturların qurulması lazım olduğuna inanırıq. İlk mərhələdə, sistemin əsas funksiyalarının dövlətin iqtisadi strategiyası çərçivəsində qurulacaq İxrac yardım Fondu vasitəsilə həyata keçirilməsi məsləhət görülür. Bu strukturlarda fəaliyyət göstərən müstəqil təşkilatlar, informasiya və məsləhət xidmətləri, ixtisaslaşmış idxal və ixrac bankları, xarici ticarət sığortası şirkətləri və xaricdə

marketingə yardım göstərilməsi istiqamətində paralel strukturların yaradılması vacibdir. [http://anl.az/el/alf25/sha_disr&p.pdf/]. Biz dediklərimizə əsasən, milli iqtisadiyyatın dinamik inkişafında vacib rol oynayan neft hasilatı sənayesinin ixracatın səviyyəsini qısaca nəzərdən keçirmək məqsədəuyğun olardı. Aydınır ki, xam neft, dizel yanacağı, kerosin və autobenzin Azərbaycandan ixrac olunur, ölkəmizin neft hasilatı sənayesinin istehsal potensialına əsasən ixrac edilən malların strukturuna əsaslanır. İxrac potensialının digər struktur elementləri, yəni texniki mühəndislər, müxtəlif xidmətlər, ictimai xidmətlər, informasiya mənbələri, yeni biliklə bağlı məhsulların bilikləri və s.-dir. Bazar iqtisadiyyatının dərinləşdiyi mövcud şəraitdə, müəyyən sənaye sahələrinin mallarının ixrac siyasətini dəyişdirmək, hasilat sənayesinin hasilat potensialından istifadə etməkdir. Malların ixrac siyasəti əsasən xammal emalının dərinləşməsinə, hazır məhsulların istehsalını artırmağa və ixracat strukturunda hazır məhsulların payının artırılmasına yönəldilməlidir. Neft sənayesinin ixrac istiqaməti və ayrı-ayrı struktur bölmələrini nəzərə alaraq, ixracın təşviqi sistemi ilə əlaqədar praktiki tədbirlər görülməlidir. Bu tədbirlər yalnız sistemin istehsalı və satışını deyil, ixrac ehtiyatının digər komponentlərinin ixracını da əhatə etməlidir. Neft xammalının ixracı ilə yanaşı, biz də dövlətin ixracın təşviq edilməsinə, eləcə də müxtəlif kənd təsəvvüflərinin, texnologiyaların, informasiya resurslarının, yeni elm və bilik sahələrinin təşkili və inkişaf etdirilməsinə çalışmaq vacibdir. İxrac əmtəə strukturunda qara və rəngli metallar 1% -dən az, kimya məhsulları 0,35%, pambıq - 0,1%, tütün - 0,1%, spirtli və digər içkilər - 0,15% təşkil edir.

Azərbaycan iqtisadiyyatı ixrac rəqibləri arasında 38-ci olsa da, ixracın elastiklikliyi 1,0% səviyyəsindədir. Bu gün Azərbaycanın ixrac strukturunun optimallaşdırılması və onun ixrac potensialının müxtəlifliyini artırmaq bizim qarşılaşdığımız ən vacib məsələlərdən biridir. "Buna görə ixrac potensialı artımı iqtisadiyyatın ümumi inkişafı da daxil olmaqla ixracın genişləndirilməsində milli iqtisadiyyatın inkişafının vacib aspektlərindən biri hesab olunur. Yalnız Azərbaycan

özünü təmin edə biləcək istehsal və resursların ehtiyatına malik deyil, həm də beynəlxalq əmək bölgüsündə aktiv iştirakalıdır. Bu ehtiyatlar ekstraksiya, emal sənayesi və kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatlarına yönəlib.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Magistr dissertasiyasının mövzusu üzrə araşdırma nəticəsində gəldiyimiz əsas qənaətlər bundan ibarət olmuşdur ki, elmi-nəzəri mənimsəmə praktikada işlərin və fəaliyyət növlərinin səmərəli icrasının birinci təminatıdır.

Nəzəri biliklərin kompleks mənimsənilməsi bütün sahələrdə olduğu kimi xarici ticarət əlaqələrinin də modernləşdirilməsi, inkişaf etdirilməsi və genişləndirilməsi üçün çox zəruridir.

İnkişaf etməkdə olan ölkələr sırasında ən sürətli tərəqqiyə malik olan Azərbaycanın Respublikasının beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində və beynəlxalq ticarət sferasında daha güclü mövqə tutması onun xarici ticarət əlaqələrinin geniş mənada daha da təkmilləşdirilməsindən keçir. Burada geniş mənə anlayışı ticarət prosedurlarından tutmuş gömrük tənzipləmə siyasətinə tariflərə və onların mütəhərriqliyinin təmin edilməsinə qədər yanaşmaları əhatə edir.

Yeni növ idarəetmənin təşkili əsas prinsiplər və qaydalar milli mənafe və dövlət təhlükəsizliyi normaları pozulmadan maksimum təkmilləşmə və islahatlar aparmaqla, həm də sürətli həyata keçirilməlidir. Problemin sürətli həlli təkcə Azərbaycanın mənafeyinin bunu tələb etməsi ilə bağlı deyil, həm də xarici ticarət münasibətlərimizin subyektivi olan qarşı tərəflərin yeni modern vasitə üsullardan istifadə etməsi və xüsusilə XXI əsrin sürət və elektrikli əsri olmasındadır. İnkişaf etmiş ölkələr xüsusilə Avropa və digər qərbi ölkələri bizə satdıqları ticarət mallarının çoxsaylı satışı və operativ çatdırılması üçün elmi-texniki tərəqqinin ən son nailiyyətlərini tətbiq etməsi həmin keyfiyyət və sürətlə bizə təqdim edilən əmtəələri eyni zamanda almağımızı tələb edir, əks halda başqa alıcıya satıla bilər. İnkişaf etmiş ölkələr bu satışda hər bir vəziyyətdə uduş qazanırlar, lakin sürət və operativ idarəetməyə əməl etməsək uduşan tərəf biz və bizim binaə əsaslanan daxili ticarətimiz olacaqdır.

Gömrük orqanlarında modern və şəffaf idarəetmə üsullarının tətbiqi və eyni zamanda gömrük-keçid məntəqələrində ən yeni avadanlıqların quraşdırılması bu

problemi davamlı həllinə yardım edir. Bu işə öz növbəsində tələb olunan yüksək keyfiyyətdə işlər icara edə bilən mütəxəssislərin və müasir idarəetmə üsullarına tam yiyələnmiş rəhbər işlərin kədr kimi yetişdirilməsi və müvafiq postlarda yerləşdirilməsi ilə mümkün olur.

Bu istiqamətdə görülən işlərin sürətləndirilməsi və daha səmərəli həyata keçirilməsi üçün Azərbaycan Respublikasının prezidenti möhtərəm İlham Əliyevin bu sahədə apardığı islahatlar siyasəti bütövlükdə cəmiyyət, xüsusilə gömrük və xarici ticarət işlərinə cavabdeh sırayı işçilər, mütəxəssislər və rəhbər işçilər tərəfindən dəstəklənməli, bu sferaya aid qanunların, prezident fərman və sərəncamlarının tələbləri sitem halında və dəqiqliklə icra edilməlidir.

Xarici ticarətdə uğura nail olmaq üçün müxtəlif xarici dövlətlərin və ölkələrin alıcı zövqü, istəyi və tələbat xüsusiyyətləri marketinq metodları vasitəsilə öyrənilməli, onların tələblərinə cavab verən məhsullar istehsal edilməli və onlara çatdırılmalıdır.

Elektron ticarət və distansion satış metodları sahibkarlar və onların işçiləri tərəfindən mənimsənilməli və müasir dövrün tələblərinə uyğun yerinə yetirilməlidir. Xarici ticarət və onun dərininə diferensasiya edilmiş hissələri və xüsusiyyətləri üzrə operativ statistika toplanması təmin edilməli və bu elmi ictimaiyyətə heç bir bürokratik əngəl olmadan əlçatan vəziyyətdə təqdim olunmalıdır.

Klassik mənada ixracatı təbii baş verməsi üçün yerli məhsul istehsalı artırılmalı, xüsusilə təbii ekoloji təmiz və GMO kod daşımayan kənd təsərrüfatı malları və təbii xammaldan hazırlanan kimyəvi cəhətdən ziyanlı olmayan sənaye məhsulları ölkənin daxili ehtiyacını ödəyən həddən çox istehsal olunmalı və xarici bazarlarda satışı təşkil olunmalıdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYATLARIN SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası İqtisadiyyat İnstitutu. (2010). Qloballaşma mühitində milli iqtisadi inkişaf modelin formalaşması və inkişafı problemləri. s.74, Bakı. 112 s.
2. Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin daha da liberallaşdırılmasına haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. (1997). AR Prezidenti Heydər ƏLİYEV Bakı şəhəri, 24 iyun 1997-ci il № 609
3. Allahverdiyeva M.A. (2011). “Beynəlxalq marketing”. Dərslik. Bakı: “İqtisad Universiteti” Nəşriyyatı.: 440 s
4. Qəribov A, Əzizov A, Əhmədova S. (2017). “Beynəlxalq Ticarət Əməliyyatları”. s.9. 83, 86. Bakı. “Bakı Biznes Universiteti nəşriyyatı”. 256 s.
5. Məhərrəmov A.M, Aslanov H.H. (2008). “Xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi”. s.9. Zərdabi LTD» MMC Nəşriyyat Poliqrafiya müəssisəsi. 400 s
6. Pənahov A. (2016). “Beynəlxalq iqtisadi siyasət”. s.9-10. Bakı Biznes Universiteti. 173 s.
7. Həsənov R. (2009). “İqtisadi siyasət: metodologiya və praktika” 136-137. Bakı: “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı. 282 s.
8. Hacıyev F. (2018). “Azərbaycan Respublikasında İxrac Potensialinin Təhlili Və İnkişaf Perspektivləri”. Statistika xabarləri, N1. 23 s.
9. Tahirli A. M. (2018). “Müasir dövrdə gömrük-tarif tənzimlənməsi mexanizmi və onun təkmilləşdirilməsi”. Magistr Dissertasiyası. İqtisad Universiteti. 88 s.
10. Süleymanov N. (1999). “İqtisadi Tarix”. s.44-71. Azərbaycan Dövlət iqtisad İnstitutu.- B.: Elm, 1999.- 355 s.
11. Vəliyev T.S., Babayev Ə.P. və Meybullayev M.X. (2001). “İqtisadi Nəzəriyyə”. s.626. Çarşıoğlu nəşriyyatı. 692 s.

12. Xasbulatov R.İ. (2015). “Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər”. s.132. “Zərdabi LTD” MMC. 808 s.

13. Şəkərəliyev A. Ş. (2009). əməkdar elm xadimi, Beynəlxalq Menecment Akademiyasının üzvü, İqtisad elmləri doktoru, professor. “Dövlətin iqtisadi Siyasəti: Reallıqlar Və Perspektivlər”.İqtisad Universiteti nəşriyyatı 415 s.

Xarici Ədəbiyyat

1.Артеменко Т. В. (2015). канд. экон. наук, доцент. “Мировая экономика и международные экономические отношения. Международные экономические отношения” : учеб. пособие. Ч. 2 /коллектив авторов; отв. за выпуск – Хабаровск : РИЦ ХГАЭП, s.27.

2.Александров Е.Л., Круглов В.Н. (2017). “Мировая экономика и международные экономические отношения: учебное пособие”. - 112 с.- М.: Финансовый университет.

3.Баскакова Н.Е., Дудников С.А. Караулов А.К., Перевозчикова А.Ю. (2007). “Общие принципы международной торговли и регулирование ветеринарно- санитарных требований при торговле животными и продукцией животного происхождения” Информационно-аналитический обзор”. Владимир: ФГУ. 91с.

4.Закон Республики Молдова(2000).“О государственном регулировании внешнеэкономической деятельности”. N 1031X1Y от 8июня2000 года.

5.Закон РФ.(2003). Москва, 2014. ВНЕШНЯЯ ТОРГОВЛЯ РФ.Федеральный закон "Об основах государственного регулирования внешнеэкономической деятельности" от 08.12.2003 N 164-ФЗ (последняя редакция)8 декабря 2003 года N 164-ФЗ

6. Костюнина Г.М. (2005). **Международный обмен товарами и услугами // Международные экономические отношения: Учебник / Под ред. Н.Н. Ливенцева. – 2-е изд, перераб. и доп. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект,**
7. Каплина О. В. (2012). **“Международная торговля”: метод. указания / О. В. Каплина; Яросл. гос. ун-т им. П. Г. Демидова. – Ярославль: ЯрГУ,**
8. Матвиенко Галина Владимировна. кандидат юридических наук, доцент **“Проблемы правового регулирования Внешней торговли товарами в условиях интеграции”. Вопросы экономики и права. 2014. № 1. s.31-34**
9. Новосельский И.А. (2007). **Международная торговля, краткий конспект лекций.**
10. Трусович. И.П. (2013). **“Роль внешней торговли в современных условиях и ее влияние на развитие национальной экономики страны. Экономическая теория: практикум”. 2013 (- 215 с/ А.И. Сакович [и др.]; под ред. А.И. Сакович.-Минск: БГЭУ.**
11. Хасбулатов Р. И. (2014). **“Международная торговая политика : учебник для бакалавриата и магистратуры” под ред.— М. : Серия : Бакалавр и магистр. Академический курс. Издательство Юрайт**

İnternet resursları

1. https://mida.gov.az/documents/strateji_yol_xeritesi_kend_teserrufati_mehsullarinin_istehsalina_ve_emalina_dair.pdf
2. <https://economy.gov.az/article/2017-ci-ilde-azerbaycan-respublikasinin-sosial-iqtisadi-inkishafina-dair-arayish/28196>
3. www.azadliqciragi.org
4. <https://az.trend.az/business/2999283.html>
5. <https://az.trend.az/business/2999283.html>

6. <https://uploads.cbar.az/assets/5da03cfa7138a9d2cc4ad3daf.pdf>
7. <http://www.e-qanun.az/framework/39289>
8. <http://www.e-qanun.az/framework/33870>
9. <https://bakuresearchinstitute.org/az/english-2018-ci-ilin-yanvar-sentyabr-aylarinda-az>
10. www.wto.az
11. <http://www.e-qanun.az/framework/12499> Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin daha da liberallaşdırılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı
12. <https://www.stat.gov.az/source/trade/>
13. <https://www.stat.gov.az/news/index.php?id=4116>
14. <http://e-qanun.az/framework/39273>
15. www.aves.ktu.edu.tr/ImageOfByte.aspx?Resim=8&SSNO=1&USER=4140
16. [www. iqtisadiislahat.org](http://www.iqtisadiislahat.org) Azərbaycan Respublikası İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi (AR İİTKM) ixrac icmalı April 2019
17. <http://www.e-qanun.az/framework/33825>
18. https://baku.ws/hot_news/6495-prezidentdn-made-in-azerbaijan-brendi-il-bal-srncam.html
19. <https://news.alibaba.com/article/detail/apac-member-success-story-apac-success-story-seller-success-story-ahzerbaijan-success-story-manufacture-gold-supplier/101030192-1-alibaba-helps-us-promote-azerbaijani.html>
20. <https://azertag.az/xeber/> **998856**
Prezident_Ilham_Aliyev_Made_in_Azerbaijan_
brendinin_xarici_bazarlarda_tesviqi_barede_Ferman_imzalayib
21. <http://www.azpromo.az/made-in-azerbaijan>

22. https://www.researchgate.net/profile/Elchin_Suleymanov/publication/329585316_Elektron_ticartin_Azrbaycanda_inkisaf_perspektivlri/links/5c10bf71299bf139c75236f4/Elektron-ticartin-Azrbaycanda-inkisaf-perspektivlri.pdf s. 4-5.
23. http://cbc.az/az/az/v_story/podexpo-2018d-made-n-azerbajan-brend
24. http://anl.az/el/alf25/sha_disr&p.pdf
25. http://customs.gov.az/ru/faydali/xeberler/495_gomruk-isi-sahesinde-prosedurlarin-sadelesdirilmesi-ve-seffafligin-artirilmesi-ile-elaqedar-muhum-is
26. <http://customs.gov.az/az/faydali/xeberler/2883/>